

હા ઈ ધ ર

(નર્મદા યોજનાના સ્ત્રાણમાં જતા ગડ ગામનો અભ્યાસ)

અભ્યાસ લેખન

જશવંતસિંહ ના. રાઠોડ

સંકલન

ડાકોરભાઈ લા. નાયક

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

૧૪૭

૧૯૮૪

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પાન નંબર
પ્રકરણ-૧	પ્રસ્તાવના	
પ્રકરણ-૨	ભૌતિક જીવન	
પ્રકરણ-૩	આર્થિક જીવન	
પ્રકરણ-૪	સામાજિક-ધાર્મિક જીવન	
પ્રકરણ-૫	ડૂબાણમાં જતાં કુટુંબોના ખ્યાલો	
પ્રકરણ-૬	વારણો અને સૂચનો સંદર્ભ સાહિત્ય	

કોઠા સૂચિ

૧. વયજૂથ દર્શાવતો કોઠો
૨. મકાનનો પ્રકાર દર્શાવતો કોઠો (પ્રકાર, ઓરડાની સંખ્યા, દીવાલનો પ્રકાર)
૩. મકાન પોતાની માલિકી જમીન દર્શાવતો કોઠો
૪. છાપરાનો પ્રકાર દર્શાવતો કોઠો
૫. ઘરબખરીશ્રનાં સાધન દર્શાવતો કોઠો-૧
૬. ઘરબખરીનાં સાધન દર્શાવતો કોઠો-૨
૭. ખેતીનાં સાધન દર્શાવતો કોઠો
૮. આર્થિક દરજ્જો દર્શાવતો કોઠો
૯. વ્યવસાય દર્શાવતો કોઠો
૧૦. જમીન ઘરાલવાં કુટુંબો દર્શાવતો કોઠો
૧૧. જમીનનું પ્રમાણ દર્શાવતો કોઠો
૧૨. અન્ય જમીન ખેડાણ અંગેની માહિતી દર્શાવતો કોઠો
૧૩. પશુઓની સંખ્યા દર્શાવતો કોઠો
૧૪. પશુ માટેની છાપરી દર્શાવતો કોઠો
૧૫. ઝાડની સંખ્યા દર્શાવતો કોઠો
૧૬. ચોખ્ખી આવક દર્શાવતો કોઠો
૧૭. કુટુંબદીઠ આવક દર્શાવતો કોઠો
૧૮. ખેતી અને પશુપાલનમાંથી થતું વાર્ષિક ઉત્પાદન દર્શાવતો કોઠો (રૂપિયામાં)
૧૯. પાકવાર ખેતીમાંથી ઉત્પાદન દર્શાવતો કોઠો (રૂપિયા કિંમતમાં)
૨૦. ખેતી પશુપાલન ખર્ચ દર્શાવતો કોઠો (રૂપિયામાં)
૨૧. કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ દર્શાવતો કોઠો

કોઠા સૂચિ

૧. વયજૂથ દર્શાવતો કોઠો
૨. મકાનનો પ્રકાર દર્શાવતો કોઠો (પ્રકાર, ઓરડાની સંખ્યા, દીવાલનો પ્રકાર)
૩. મકાન પોતાની માલિકી જમીન દર્શાવતો કોઠો
૪. છાપરાનો પ્રકાર દર્શાવતો કોઠો
૫. ઘરબખરીજાનનાં સાધન દર્શાવતો કોઠો-૧
૬. ઘરબખરીનાં સાધન દર્શાવતો કોઠો-૨
૭. ખેતીનાં સાધન દર્શાવતો કોઠો
૮. આર્થિક દરજ્જો દર્શાવતો કોઠો
૯. વ્યવસાય દર્શાવતો કોઠો
૧૦. જમીન ઘરાવવાં કુટુંબો દર્શાવતો કોઠો
૧૧. જમીનનું પ્રમાણ દર્શાવતો કોઠો
૧૨. અન્ય જમીન ખેડાણ અંગેની માહિતી દર્શાવતો કોઠો
૧૩. પશુઓની સંખ્યા દર્શાવતો કોઠો
૧૪. પશુ માટેની છાપરી દર્શાવતો કોઠો
૧૫. ઝાડની સંખ્યા દર્શાવતો કોઠો
૧૬. ચોખ્ખી આવક દર્શાવતો કોઠો
૧૭. કુટુંબદીઠ આવક દર્શાવતો કોઠો
૧૮. ખેતી અને પશુપાલનમાંથી થતું વાર્ષિક ઉત્પાદન દર્શાવતો કોઠો (૩ પિયામાં)
૧૯. પાકવાર ખેતીમાંથી ઉત્પાદન દર્શાવતો કોઠો (૩ પિયા કિંમતમાં)
૨૦. ખેતી પશુપાલન અર્થ દર્શાવતો કોઠો (૩ પિયામાં)
૨૧. કુલ ઉત્પાદન અર્થ દર્શાવતો કોઠો

૨૨. ધરવપરાશી ખર્ચ દર્શાવતો કોઠો (૩ પિયામાં)
૨૩. કુટુંબદીઠ ખર્ચ દર્શાવતો કોઠો (૩ પિયામાં)
૨૪. દેવું દર્શાવતો કોઠો
૨૫. દેવાનો પ્રકાર અને દેવું દર્શાવતો કોઠો
૨૬. સ્થાવર-જંગમ મિલકત દર્શાવતો કોઠો
૨૭. કુટુંબદીઠ મિલકત દર્શાવતો કોઠો
૨૮. ગોબ્રવાર કુટુંબની સંખ્યા દર્શાવતો કોઠો
૨૯. સભ્ય સંખ્યા પ્રમાણે કુટુંબનું કદ દર્શાવતો કોઠો
૩૦. લગ્ન સમયની ઉંમર દર્શાવતો કોઠો
૩૧. વૈવાહિક દરજ્જો દર્શાવતો કોઠો
૩૨. લગ્ન સ્થળનું અંતર દર્શાવતો કોઠો
૩૩. શિક્ષણનું સ્તર દર્શાવતો કોઠો
૩૪. ચાલુ શિક્ષણ દર્શાવતો કોઠો

પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતમાં ભરૂચ જિલ્લાના નવાગામ આગળ ૪૦૪૨ કરોડના ખર્ચે આકાર લઈ રહેલી નર્મદા યોજના એ કરોડો લોકો માટે આશિર્વાદરૂપ છે. ગુજરાતનું મોટામાં મોટું સાહસ છે. નર્મદા યોજના સંપૂર્ણ તૈયાર થતાં ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ અને રાજસ્થાન જેવા ચાર ચાર રાજ્યોને નર્મદાના અમૃતસમા પાણીનો લાભ મળશે. હરિયાણા ધરતી જેવા મળશે અને જ્યાં કુદરતે પાણીનો પુરવઠો આપ્યો નથી તેવા રણ જેવા વિસ્તારોમાં પાણી પહોંચવું કરી શકાશે તેવી આ એક અલ્પતન યોજના નવાગામ આગળ આકાર લઈ રહેલ છે જે જનસમુદાય માટે આશિર્વાદ અને સરકાર માટે ગૌરવસમી આ યોજનાનું કામ આજે પૂરઝડપે ચાલી રહ્યું છે.

પણ "જે પોતલું તે મારલું" એ ક્રમ દિશે જે કુદરતી" તે કહેલવના આધારે વર્ષોથી જે નદીના કિનારે વસવાટ કરતા હતા જેમની જીવનદાત્રી નર્મદા હતી, તેઓ સમાજની આજે પણ દરેક પ્રકારે પછાત છે તેમની સ્થિતિ આપણી દૃષ્ટિએ ઘણી નબળી છે તેવો વર્ગ જે નદી કિનારે વર્ષોથી વસવાટ કરતો આવ્યો છે તેમને આજે બીજે જવાનું થાય છે તેમને આજે પોતાના વતનનો ભોગ આપી બીજે વતન ખનાવવાનું છે. સરકાર તેમને શક્ય એટલી બધા જ પ્રકારની મદદ આપવા તૈયાર થાય છે તો પણ તેમના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ તો રહી જશે ખરું ? તેમને જવું ગમે છે ખરું ? તેમને જો છ જગ્યાએ અનુકૂળ આવશે ખરું ? ખાવા અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો આપણા મગજમાં ભર્યા કરે છે તેને જાણવાની ઉત્કંઠા થયા કરે છે. વળી આ યોજના તૈયાર થઈ રહી છે ત્યાં મોટાભાગનો વસવાટ આદિવાસીનો છે. તે

પોતે કંઈ જાણતો નથી. પોતાની પાસે એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે અવાજ કરી પોતાના હકકો મેળવી શકે. તો તે કેવા પ્રકારના પ્રત્યાઘાતો પાડતો હશે ? તે કોને પૂછતો હશે ? તેના મનમાં કેવા વિચારો આવતા હશે ? તે જાણવાની દરેકને જ્ઞાના શાય તે સ્વાભાવિક છે.

જ્યારે અમે તો આદિવાસી સંશોધન તાલીમ કેન્દ્રમાં કામ કરતા હોવાથી સ્વાભાવિક છે કે તેવા વિચારો આ વ્યા સિવાય રહીએ નહીં. કેન્દ્રના નિયામક શ્રી ઠાકોર-ભાઈ નાયકે તે અંગેનું માર્ગદર્શન આપી નર્મદા યોજનામાં ડૂબાણમાં જતાં આદિવાસી વિસ્તારનાં બે ગામોનો અભ્યાસ કરવો તેવો નિર્દેશ મને કરવામાં આવ્યો તે મેં સહર્ષ સ્વીકારી લીધો અને વડોદરા જિલ્લાના છોટાઉદેપુર તાલુકાનાં ત્રણ ગામ ડૂબાણમાં જાય છે તેમાંથી હાંફ (હાંફેશ્વર) ગામને પસંદ કરી તે ગામનો સ્થળાંતર પહેલાં અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કર્યું. ગામો અંગેની માહિતી કેળવીયા કોલોનીયી મેળવી. વડોદરા જિલ્લાનાં કુલ ૮ ગામો નર્મદા યોજનામાં ડૂબાણમાં જાય છે તેમાં નસવાડી તાલુકાનાં પાંચ ૧. ધુમાણા, ૨. ચંબ્રાસ, ૩. છારખારા, ૪. ફેરકડા (ખરખડા), ૫. કડદા (ગીરખેડા). જ્યારે છોટાઉદેપુર તાલુકાનાં ત્રણ ગામો તરખેડા, હાંસિ (હાંફેશ્વર), પંઠરીયા ડૂબાણમાં જતાં આઠ ઋષ્ટ્ર ગામોમાંથી છોટાઉદેપુર તાલુકાના હાંફગામનાં કુટુંબો સૌથી વધુ છે જેની કુટુંબસંખ્યા ૨૪૨ની છે (૧૯૮૧ની વસતિ પ્રમાણે). તેથી હાંફ ગામને પ્રથમ પસંદ કરી તેનો અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માહિતી એકત્ર કરવા માટે અનેક જુદી જુદી પ્રવિધિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન માહિતી એકત્ર કરવા માટે મુલાકાત સહભાગી નિરીક્ષણનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

ગામના આગેવાન ખેડૂતો, ગામના સરપંચ શ્રી મોહનદાસ મહારાજ, તલાટી-કમ-મંત્રી શ્રી પરમાર, સરકારી અને બિનસરકારી વ્યક્તિઓ તથા યોજના ડીવીઝનના

વસતિ વિસ્તાર :

હાંક ગામ છોટાઉદેપુરથી ૪૫ કિલોમીટર દૂર આવેલું છે. ગામમાં હાંકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવેલું હોવાથી ગામને હાંકેશ્વરના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ગામમાં જવા માટે છોટાઉદેપુરથી ૨૭ કિલોમીટર દક્ષિણે કવાંટ આવવું પડે છે. ત્યાંથી ૧૨ કિલોમીટર પૂર્વમાં કડીપાણી પ્રાંત આવવું પડે છે. કડીપાણી જી.એમ.ડી.સી. નું મોટું કારખાનું ચાલે છે તેના કારણે બે ટાઈમ બસ સુવિધા પણ ઉપલબ્ધ છે. ત્યારબાદ દક્ષિણે ૭ કિલોમીટર દૂર પર્વતની હારમાળાઓ વચ્ચે નર્મદા કિનારાના ડુંગરોમાં હાંકેશ્વર ગામ આવેલું છે. હાંકેશ્વર ગામ જુદાં જુદાં ૧૨ ક્ષત્રિયામાં વહેંચાયેલું છે. ડુંગરોની ઉપર અને ઉંચાણવાળા ભાગમાં દરેક ક્ષત્રિયું આવેલું છે. દરેક ક્ષત્રિયા વચ્ચે ૨ થી ૬ કિલોમીટર સુધીનું અંતર છે. આમ છતાં ગામમાં બે સંસ્થાઓ ચાલે છે તે છે હાંકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અને પછાત વર્ગ ખોડ વડોદરા સંચાલિત આશ્રમશાળા, ગામમાં પ્રવેશતાં પહેલાં પાદર- ક્ષત્રિયું આવે છે. ત્યારબાદ આશ્રમક્ષત્રિયું અને લીંબડી ક્ષત્રિયું આશ્રમ ક્ષત્રિયું અને લીંબડી ક્ષત્રિયા ડુંગર ઉપરની સપાટ જમીન ઉપર આવેલા છે. ત્યારબાદ મંદિર ક્ષત્રિયું જે નર્મદા નદીને કિનારે આવેલું છે. દરેક ક્ષત્રિયામાં જવા માટે કોતરો ઉતરવા-ચઢવા પડે છે. મંદિર ક્ષત્રિયું બે નદી કિનારે હોવાથી તેમ જ હાંકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર હોવાથી બીજા ક્ષત્રિયા કરતાં જમીનો અને ઘરો તેમ જ રહેણી- કરણીમાં કંઈક અંશે સારું છે. ખેતીવાડીમાં પ્રજા પણ રાસા- ચણિક ખાતરો તેમ જ છાણીયા ખાતરનો વ્યકિલગત ઉપ- યોગ કરે છે. જી.એમ.ડી.સી. નો પાણી પુરવઠો નર્મદા નદીમાંથી જતો હોવાથી મંદિરની બાજુમાં પંપનું મકાન, પાઇપલાઇન, રિફાઇનરી મકાન, વગેરે છે. જી.એમ.ડી. સી. ના કારણે મંદિરમાં પણ લાઇટ અને પાણીની સગવડ ઉપલબ્ધ છે. બીજા કોઈ પણ ક્ષત્રિયામાં લાઇટ કે પાણીની વ્યવસ્થા નથી. આશ્રમશાળામાં પણ લાઇટ પાણીની વ્યવસ્થા પ્રજા પ્રજા પ્રજા જી.એમ.ડી.સી. ના કારણે મળેલ છે.

ગામલોકો ડુંગરમાંથી નીકળતા ઝરણાના પાણીનો કે (વીરડા) ખાડા ખોદી પાણી મેળવે છે. ડુંગર ઉપર જે કુટુંબો રહે છે તેમને પાણી લેવા માટે ડુંગર ઉતરી અને ચઢવું પડે છે. આ સ્થર્ષની વાત એ છે કે આશ્રમશાળામાં પાણીના નળની સગવડો પણ કૃત્રિયાના લોકો નીચે ઝરણાનું પાણી લાવી ઉપયોગ કરે છે. પણ આશ્રમના નળના પાણીનો ઉપયોગ કરવા નથી.

ગામની પૂર્વ મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણે મહારાષ્ટ્રની સરહદ લાગી જાય છે. આમ સંપૂર્ણ ખોડર ઉપરનું આ ગામ ડુંગરોની વચ્ચે નર્મદા નદીના કિનારે આવેલું છે.

ઉપરોક્ત કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રી-
 પુરુષનું પ્રમાણ જોતાં પુરુષોની સંખ્યા થોડી વધુ છે. ૩૭૨
 પુરુષો અને ૩૬૩ સ્ત્રીઓ છે. ૬૦ કુટુંબોની સભ્યસંખ્યા ૭૩૫
 ની છે. એટલે કે કુટુંબદીઠ સરેરાશ સભ્યસંખ્યા ૮ છે. વધુમાં
 વધુ સભ્યસંખ્યા ધરાવતું જૂથ ૧ થી ૬ વર્ષનાં બાળકોનું છે.
 ત્યારબાદ ૭ થી ૧૪ વર્ષ સુધીનાં બાળકોનું છે. એટલે કે
 ૧ થી ૬ વર્ષનાં બાળકો કુલ પુરુષ સભ્યસંખ્યાના ૨૬.૦ ટકા
 જ્યારે સ્ત્રી સભ્યના ૨૮.૬ ટકા જોવા મળી હતી. તે જ
 રીતે ૭ થી ૧૪ વર્ષના બાળકો કુલ પુરુષના ૨૦.૬ ટકા અને
 સ્ત્રી સભ્યના ૨૧.૪ ટકા હતા. તે જ રીતે ૧૫ થી ૨૪
 વર્ષના યુવાનોનું પ્રમાણ પણ કુલ પુરુષ સભ્યના ૨૧.૮ ટકા
 અને સ્ત્રી સભ્યોના ૨૦.૧ ટકા હતી. જે મજૂરી કરી શકે
 તેવો વર્ગ સારા પ્રમાણમાં કહી શકાય. તે જ રીતે ૨૫ થી
 ૩૫ વર્ષના વયજૂથમાં અનુક્રમે ૧૬.૮ ટકા અને ૧૬.૬ ટકાનું
 પ્રમાણ છે. તે પછી ૩૬ થી ૬૦ વર્ષના વયજૂથમાં અનુક્રમે
 ૧૩.૬ ટકા અને ૧૧.૩ ટકા સભ્ય હતા. ૬૦ થી ઉપરના
 વયજૂથમાં અનુક્રમે ૦.૬ ટકા અને ૧.૪ ટકા હતા. આ રીતે
 સમગ્ર વયજૂથ જોતાં લાગે છે કે ૧ થી ૬ વર્ષના અને ૭ થી
 ૧૪ વર્ષનાં બાળકોનું પ્રમાણ વધુ છે. જ્યારે કમાણી કરી શકે
 તેવા વર્ગનું પ્રમાણ ૧૫ થી ૨૪ વર્ષના સભ્યોનું પ્રમાણ કુલ
 સભ્ય સંખ્યામાં ઓછું કહી શકાય.

ઘર :

ઘર ડુંગરી પર ઉંચાણવાળી જગ્યાએ બાંધે છે. મોટા-ભાગે ખેતરમાં કે ખેતરની નજીક ઘર બાંધવાનું પસંદ કરે છે. ખેતરની ઉંચાણવાળી જગ્યાએ ઘર બાંધવાનું વધારે પસંદ કરે છે. એકબીજાથી દૂર બાંધે છે. સાથોસાથ બે ઘર હોતાં નથી પણ બે ભાઈઓ એક ઘરના બે ભાગ કરી અલગ રહેવું હોય તો રહી શકે છે. પણ તે નવું ઘર ન બનાવે ત્યાં સુધી. બાકી અલગ ઘર બાંધે છે. ઘર એક જાતિના સાથે હોય છે. એટલે કે મોટાભાગે કુળિયામાં એક જ જાતિનો વસવાટ હોય છે. ઘર એકબીજાથી ઘણાં દૂર હોય છે. એક કુળિયામાં બે જાતિનાં ઘરો હોય છે. એક ગોત્રના સંબંધીઓ જુદા જુદા કુળિયામાં વસે છે. આ ઉપરાંત એક લોહીના સંબંધીઓ બીજા કુળિયામાં વસવાટ કરતા નથી પણ બીજા કુળિયામાં તેમનું ખેતર હોય તો ત્યાં ઘર બનાવી રહે છે.

ઘર બાંધતી વખતે ખાસ ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવતી નથી પણ ઘર બાંધવા માટે કુળિયાના માણસોને ખોલાવવામાં આવે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિનું ઘર બંધાવું હોય તો કુળિયાવાળા તેની મદદે જાય છે. ઘર બાંધવાની શરૂઆતમાં મરઘું મારવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત જેની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તે બકરો મારે છે. રાખડી બનાવે છે અને ઘર બાંધવા આવેલ માણસોને ત્યાં ખવડાવે છે. ઘર બાંધવા આવનારને બે ટાઈમ ખવરાવવામાં આવે છે. ઘર તૈયાર થઈ ગયા પછી પણ મરઘું મારી વિધિ કરવામાં આવે છે.

ઘર બાંધવામાં વપરાતો માલ-સામાન સ્થાનિક જંગલમાંથી મેળવી લેવામાં આવે છે. મોટાભાગના જંગલમાંથી પરવાનગી વિના પણ કાપીને ઉપયોગ કરે છે. કેટલાક

પરવાનો મેળવીને વાપરે છે. લાકડું અને વાંસ જંગલમાંથી લાવી ઉપયોગ કરે છે. દેશી નળિયાં જાતે બનાવી લે છે. અથવા જા વિભાઈ પાસેથી લેવાતાં મેળવી લે છે.

ઘર બંને બાજુ ઢાળવાળા બનાવે છે. ઘરની અંદર એકબાજુ વાંસની દિવાલ બનાવી રસોડાનો ભાગ બનાવવામાં આવે છે. રસોડાની દીવાલને બીંધી તેના ઉપર ખડીથી આકર્ષક ચિત્રો કે લાઈનિંગ દોરવામાં આવે છે. આ ગામના રાઠવા કોળી લોકો પીઠારો દોરાવવા હોય તેવી માહિતી કે ચિત્ર જોવા મળ્યું નથી. બાકીનો ભાગ ખુલ્લો રાખે છે. ઘરની આજુબાજુ વાંસને ચીરી તેની દીવાલ બનાવે છે. ઘરનો મધ્યભાગ ઉંચો હોય છે. તેની બંને બાજુ ઢાળમાળી બબ્બે લાકડાંના દોળિયા નાખી ઢાળ બનાવે છે. તેના ઉપર વળીઓ નાખે છે. ઉપર વાંસની ખાપથી ચારે છે. તેના ઉપર દેશી નળિયાં ઢાંકે છે. વચ્ચેના ભાગમાં એક લાકડાંનો પાટડો નાખી મેડો બનાવે છે. તેને આખા પાવળા વાંસથી છાંછ દેવામાં આવે છે. નીચાણવાળા ભાગમાં ચાર મોટા લાકડાંના ટેકા બનાવી મૂકે છે. ચારે બાજુ ચાર ચાર જાડા લાકડાંના ટેકમ મૂકી દીવાલ બનાવે છે. આ જ રીતે સામે એક ઘર બનાવે છે તે નાનું-મોટું હોઈ શકે છે. ઢોર સામેના ઘરમાં જ બાંધે છે. ઘરની બાજુમાં પાણી માટે નાની લાકડાંની છાપરી બનાવે છે. ત્યાં પાણી મૂકી રાખે છે. પાણી પીવા માટે તુંબડાનો ડોચો કે શ્રીફળની કાચલીનો ડોચો બનાવેલ હોય છે. પાણી ઉંચાણવાળા ભાગમાં રાખે છે જેથી કોઈ ઝેરી જાનવર કે પશુઓ તેને બગાડે નહિ.

ઘરમાં વસ્તુઓ મેડા ઉપર રાખવામાં આવે છે. કેટલીક રોજખરોજની વપરાશી વસ્તુઓ ઘરની દીવાલે ટીંગાડી રાખવામાં આવે છે. બીચારણ આખું ઘરની ઉંચાણવાળી જગ્યાએ લટકાવી રાખવામાં આવે છે. મેડા ઉપર વાંસની કોઠીઓ બનાવી તેમાં ભરવામાં આવે છે. પેટી, ઢોલ વગેરે વસ્તુઓ મેડા ઉપર મૂકવામાં આવે છે. ખાટલા બહારના

ભાગમાં કે ઘરની દીવાલ બાજુ મૂકવામાં આવે છે. ઘરમાં
રસોડાનો ભાગ અલગ બનાવવામાં આવે છે. ત્યાં ઘંટી અને
ચૂલો હોય છે. ચૂલો દીવાલની બાજુએ હોય છે. ત્યાં એક
લાકડાની યાંભલી હોય છે તેને ગહરી દેવ તરીકે માને છે.
દીવાળીના દિવસે તેની પૂજા કરે છે. તપાસેલ ૮૦ કુટુંબોમાં
૪૪ રાઠવાકોળી કુટુંબો અને ૪૬ શીલ કુટુંબોનાં ઘરોનો
પ્રકાર, ગોરડાની સંખ્યા તથા દીવાલનો પ્રકાર જોઈએ તો
ઘર કેવા પ્રકારનાં બાંધે છે તેનો પણ ખ્યાલ આવે. કોઠો
જોતાં તપાસેલ ૮૦ કુટુંબોનાં ઘરો કેવા પ્રકારનાં હતાં તેનો
ખ્યાલ આવે છે.

કોલ નં. ૧

ખામ-હાંદિ સ્થર

મકાનની મકાર, ખોરડાની સંખ્યા તથા દીવાલની મકાર દર્શાવેલી કોલો

કુલ મકાનની મકાર

ખોરડાની સંખ્યા

દીવાલની મકાર

કાચું માત્ર કુલ	૧	૨	૩	કુલ	સાંજી	વાંચ	કોલ	કુલ
૪૩	૧	૪૪	૪	૩૮	૨	૪૪	-	૪૩
૨૭.૭	૨.૩	૧૦૦	૨.૦	૮૬.૪	૪.૬	૧૦૦	-	૨૭.૭
૪૬	-	૪૬	૨૨	૨૨	૨	૪૬	-	૪૬
૧૦૦	-	૧૦૦	૪૭.૮	૪૭.૮	૪.૪	૧૦૦	-	૧૦૦
૮૨	૧	૨૦	૨૬	૬૦	૪	૨૦	-	૮૨
૨૮.૮	૧.૨	૧૦૦	૨૮.૨	૬૬.૭	૪.૪	૧૦૦	-	૨૮.૮

મકાનની મકાન, ખીરસાની સેખાલ થાલ દાવાબની મકાન દાખાલી કલેબ

મકાનની મકાન

ખીરસાની સેખાલ

દાવાબની મકાન

ગામ કલિંગર મકાનની મકાન કલેબ ખીરસાની સેખાલ દાવાબની મકાન

કલેબ	૪૪	૪૩	૧	૪૪	૪	૩૮	૨	૪૪	-	૪૩	૧	૪૪
કલેબ	૨૭.૭	૨.૩	૧૦૦	૨.૦	૮૬.૪	૪.૬	૧૦૦	૨૭.૭	૨.૩	૧૦૦		

દાવાબ	૪૬	૪૬	-	૪૬	૨૨	૨૨	૨	૪૬	-	૪૬	-	૪૬
દાવાબ	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૪૭.૮	૪૭.૮	૪.૪	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦		

કુલ	૮૨	૧	૨૦	૨૬	૬૦	૪	૨૦	-	૮૨	૧	૨૦
કુલ	૨૮.૮	૧.૨	૧૦૦	૨૮.૨	૬૬.૭	૪.૪	૧૦૦	૨૮.૮	૧.૨	૧૦૦	

તપાસમાં લીધેલ ૯૦ કુટુંબોમાં ૯૮.૮ ટકા મકાનો
 કાચાં જોવા મળ્યાં હતાં. એક મકાન પાકું જોવા મળ્યું
 હતું. પણ તે મકાન જી. એમ. ડી. સી. ના સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સનું
 જોવા મળ્યું હતું. તપાસમાં લીધેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબો
 પાસે ૯૭.૭ ટકા કાચાં મકાનમાં જ્યારે તપાસમાં લીધેલ
 ૪૬ કુટુંબો જે ભીલ જાતિનાં હતાં તેઓ ૧૦૦ ટકા કાચાં
 મકાનોમાં રહેવાં જોવા મળ્યાં હતાં. આમ કુલ કુટુંબોના
 ૯૮.૮ ટકા કુટુંબો કાચાં મકાનમાં અને ૧.૨ ટકા કુટુંબો
 પાકાં મકાનમાં જોવા મળ્યાં હતાં. તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાં
 ઓરડાની સંખ્યા જોવાં ૧ ઓરડાવાળા મકાનો ૨૮.૬
 ટકા બે ઓરડાવાળા ૬૬.૭ ટકા જ્યારે ૩ ઓરડાવાળા
 ૪.૪ ટકા જોવા મળ્યાં હતાં. વધુમાં વધુ ઘરો બે ખંડ-
 વાળાં ^{અને} ૪૪૪૪૪૪૪૪ એક ખંડવાળા ૪૪૪૪૪૪૪૪ જોવા મળ્યાં
 હતાં. રાઠવા કોળી જાતિમાં બે ખંડવાળા ૮૬.૪ ટકા
 એક ખંડવાળા ૯.૦ ટકા અને ૩ ખંડવાળા ૪.૬ ટકા જોવા
 મળ્યાં હતાં. જ્યારે ભીલ જાતિના ૪૬ કુટુંબોમાં ૧ ખંડ-
 વાળા અને બે ખંડવાળા ૪૭.૮ ટકા જોવા મળ્યા હતા
 જ્યારે ૩ ખંડવાળા ૪.૪ ટકા જોવા મળ્યા હતા. ભીલોમાં
 એક ખંડ અને બે ખંડવાળાં મકાનો વધુ જોવા મળ્યાં હતાં.

તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાં ૮૯ કુટુંબોનાં મકાનો
 વાંસની દીવાલવાળાં જોવા મળ્યાં હતાં. જ્યારે ૧ મકાન
 ઈંટની દીવાલવાળું જોવા મળ્યું હતું. જે જી. એમ. ડી. સી. નું
 સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સ હતું.

ઉપરોક્ત કોઠાથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે મોટા-
 ભાગના કુટુંબો કાચાં મકાનમાં, એકથી બે ઓરડાવાળા
 મકાનમાં અને વાંસની દીવાલવાળા મકાનમાં વસવાટ
 કરતા જોવા મળ્યાં હતાં.

મકાન પોતાની માલિકીની ખર્ચાની રકમો

જાતિ	કુલ કુટુંબ	હા	ના	કુલ	સરકારી	ખંચાની	ખંચાયલ	અન્ય	કુલ
------	------------	----	----	-----	--------	--------	--------	------	-----

રાહવા-

કોળી	૪૪	૩૨	૫	૪૪	-	૩	૧	૧	૫
		૮૮.૭	૧૧.૩	૧૦૦.૦૦		૬.૮	૨.૨	૨.૨	

ભીલ	૪૬	૪૧	૫	૪૬	-	૩	૧	૧	૫
		૮૨.૧	૧૦.૨	૧૦૦		૬.૬	૨.૧	૨.૧	

કુલ	૯૦	૮૦	૧૦	૯૦	-	૬	૨	૨	૧૦
		૮૮.૨	૧૧.૧	૧૦૦.૦૦		૬.૭	૨.૨	૨.૨	

કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે મકાન પોતાની માલિકીની જમીનમાં તપાસેલ ૬૦ કુટુંબોમાંથી ૮૮.૬ ટકા કુટુંબોના મકાનો હતાં જ્યારે ૧૧.૧ ટકા કુટુંબોનાં ઘરો અન્ય સરકારી, જંગલની, પંચાયતની જમીનોમાં બનાવેલ જોવા મળ્યાં હતાં. તપાસેલ ૨૧૬ વાકોળીનાં ૪૪ કુટુંબોમાંથી પાંચ કુટુંબોનાં મકાનો અન્ય જમીનોમાં જોવા મળ્યાં હતાં. જંગલ ખાતાની જમીનમાં ૩ કુટુંબો અને પંચાયતની જમીનમાં ૧ અને અન્ય જમીનમાં ૧ કુટુંબોનાં ઘરો જોવા મળ્યાં હતાં. તે જ રીતે તપાસેલ ૪૬ કુટુંબો જે ભીલ જાતિનાં હતાં તેઓનાં મકાનો પણ જંગલની જમીનમાં ૩ કુટુંબો, પંચાયતની જમીનમાં ૧ અને અન્ય જમીનમાં ૧ કુટુંબોનાં ઘરો જોવા મળ્યાં હતાં. ઉપરોક્ત કોઠા ઉપરથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે મોટાભાગનાં કુટુંબોનાં મકાનો પોતાની માલિકીની જમીનમાં હતાં. જ્યારે ૧૦ કુટુંબો એવાં હતાં કે જેમને અન્ય જમીનોમાં પોતાનાં ઘરો બાંધ્યા હતાં. તપાસેલ ૬૦ કુટુંબો નર્મદા યોજનામાં રૂબારૂમાં જતાં હોવાથી અન્ય જમીનોમાં જેઓએ મકાન બાંધ્યાં છે તે શ્રે ગેરકાયદેસર ગણાશે નહિ અથવા તેની આકારણી કરવામાં નહીં આવે તો તેમને ઘરોનું કોઈ પણ જાતનું વળતર મળી શકવાનું નથી તે સ્પષ્ટ થાય છે.

છાપરાનો પ્રકાર દર્શાવતો કોઠો

જાતિ	કુલ કુટુંબો	ઘાસ દેશી નળિયાં	વિલાયતી નળિયાં	પતરાં	કુલ
રાઠવા-કોળી	૪૪	૪૩	-	૧	૪૪
		૨૭.૭		૨.૩	૧૦૦
બીલ	૪૬	૪૬	-	-	૪૬
		૧૦૦			૧૦૦
કુલ	૯૦	૮૯	-	૧	૯૦
		૨૮.૮		૧.૨	૧૦૦

તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોનાં મકાનો મોટાભાગનાં કાચાં, વાંસની દીવાલવાળાં અને લાકડાનાં બનાવેલ હતાં. મકાનોના છાપરાનો પ્રકાર જોવાં કોઠા ઉપરથી તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે મોટાભાગનાં કુટુંબોનાં છાપરાં દેશી નળિયાથી ચારવામાં આવેલાં હતાં. આપણને થાય કે ઝઝઝ ઘાસ કે વિલાયતી નળિયાં કે પતરાં નહિ પણ દેશી નળિયાં કેમ તો દેશી નળિયાં તેઓ જાતે જ બનાવી લે છે. લગી જાલે ન બનાવે તો પોતાનો જાતિલાઈ લે બનાવી લે છે તેથી બધાં જ કુટુંબો દેશી નળિયાંવાળાં છાજ બનાવે છે. ૧૦૦ દેશી નળિયાંનો ભાવ ર૦ થી ર૫ રૂપિયા આપવો પડે છે અથવા જાતે બનાવી લે છે.

ઉપરના કોઠાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દેશી નળિયાંના છાજવાળા ઘરોનું પ્રમાણ વધુ છે. તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાં ૮૯ કુટુંબોના મકાનનાં છાજ દેશી નળિયાંવાળા જોવા મળ્યાં હતાં જ્યારે એક કુટુંબ પતરાના છાજવાળા મકાનમાં જોવા મળ્યું હતું તે કુટુંબ આગળ જોયું તેમ જી. એમ. ડી. સી. ના સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સમાં રહેતું હતું.

ઘરવખરી :

ઘરવખરીની થીજોમાં વાસણો એલ્યુમિનિયમનાં તપેલાં, થાળીઓ, પિત્તળનાં બેડાંનો ઉપયોગ પાણી ભરવામાં કરે છે. માટીનાં માટલાં ખીવાના પાણી ભરવામાં વાપરે છે. આ ઉપરાંત કાંસાનાં વાસણો, વાટકી અને થાળી જોવામાં આ બધાં જે પહેલાંના જમાનામાં ખરીદેલ છે. હાલમાં કાંસાનાં વાસણો ખરીદતા નથી. આ ઉપરાંત જેઓ જ. એમ. ડી. સી. માં નોકરી કરે છે અથવા આર્થિક સ્થિતિ સારી છે તેઓ સ્ટીલનાં લોટો, પ્યાલાનો ઉપયોગ કરે છે. પિત્તળનાં વાસણો બેડાં સિવાય કરતા નથી. માટલા લાકડાના દરેક કુટુંબ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં રાખે છે. ભીંડીના રેસા કે આજણ ઝાડના રેસા બનાવી તેની દોરી બનાવી માટલા ભરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત હાંણ જે એક જાતની વનસ્પતિ થાય છે તેના પણ રેસા બનાવે છે તેનો ઉપયોગ માટલાની પાંગોથ બાંધવામાં કરે છે. ભીંડાના રેસામાંથી ક્લાત્મક ઈઠોણી બનાવે છે. તેમાં બિવિધ રંગના દોરા નાંખી ખૂબ સરસ આકર્ષક બનાવે છે. કેટલાંક કુટુંબો ગોદડીનો ઉપયોગ કરે છે. પણ મોટાભાગનાં ગોદડી કે ગાદલાનો ઉપયોગ કરતા નથી પણ ચાદર નાખી કે ઓઢીને સૂઈ રહે છે.

ઘરેણાંના ખૂબ શોખીન છે તેથી ઘરેણાં ચાંદીનાં, કલાઈનાં વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. જેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તે ચાંદીનાં ઘરેણાંનો ઉપયોગ કરે છે. બાકીના હલકી ધાતુનાં ઘરેણાંનો ઉપયોગ કરે છે. સ્ત્રીઓ ઘરેણાંની ઘણી શોખીન છે. હાથે બંગડી પહેરે છે. ઉપરાંત હાંસી, કડું, ડોકમાં મણકાની માળક કે રૂપિયાવાળી સાંકળ પહેરે છે. કાને વાળિયો પહેરે છે. હાથની અંગળીએ બીંટી પહેરે છે. પગમાં કલ્લાં પહેરે છે તે પતરાનાં કે ચાંદીનાં હોય છે. પુરુષો કાને કડી પહેરે છે. હાથે કડું પહેરે છે તે ચાંદીનું કે પતરાનું પણ હોય છે.

તપાસેલ ૨૦ કુટુંબો પાસે ઘરવખરી જોવા મળી હતી તે આ પ્રમાણે હતી.

ધરબરીનાં સાધનો દર્શાવતો કોઠો

જાતિ	કુલ કુટુંબો	સંખ્યા	વિસ્તાર	પિચા સ્તીલ માટીનાં કાંચનાં કાચનાં અન્ય કુલ
૨૧૬૫	૪૪	૧	૨૦૬ ૧૦૮ ૩૫ ૨૨૩	૧૨૫ ૭ ૭૦૫
		૩૩.૩	૫૧.૧ ૫૨.૦૦ ૭૪.૪ ૪૭.૨	૬૩.૧ ૧૦૦.૦૦ ૫૪.૦૦
૧૧૧	૪૬	૨	૧૨૭ ૭૫ ૧૨ ૨૪૩	૭૩ - ૬૦૨
		૬૬.૭	૪૮.૨ ૪૧.૦૦ ૨૫.૬ ૫૨.૧	૩૬.૨ ૪૬.૦
કુલ	૨૦	૩	૪૦૩ ૧૮૩ ૪૭ ૪૬૬	૧૨૮ ૭ ૧૩૦૯
			૧૦૦.૦૦ ૧૦૦.૦૦ ૧૦૦ ૧૦૦.૦૦ ૧૦૦.૦૦ ૧૦૦.૦૦	૧૦૦.૦૦ ૧૦૦.૦૦ ૧૦૦.૦૦

તપાસમાં લીધેલ કુટુંબોમાં સૌથી વધુ માટીનાં
 વાસણો જોવા મળ્યાં હતાં જેમાં માટલાં, તવી વગેરેનો
 ઉપયોગ થાય છે. ત્યારબાદ ઘાતુનાં વાસણોમાં એલ્યુમિનિ-
 યમનાં વાસણો ૪૦૩ની સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં હતાં. જે
 કુટુંબોમાં ૪ થી પની સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં હતાં. એલ્યુ-
 મિનિયમનાં સાધનોમાં ચાળી, વાટકા, તપેલી જેવી
 વસ્તુઓ વાપરતાં જોવા મળ્યાં હતાં. ત્યારબાદ કાંસાનાં
 વાસણો પણ કુટુંબોમાં ૧ થી ૨ની સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં
 હતાં. તપાસ કરતાં જાણવા મળેલ કે કાંસાનાં વાસણો
 બાપદાદાનાં ખરીદેલ છે. અત્યારે અમારાથી ખરીદી
 શકાય તેમ નથી તેમ જણાવેલ. વળી કાંસાનાં વાસણમાં
 ચાળી, વાટકા જોવામાં આવ્યા હતા. તે જ રીતે
 પિત્તળનાં વાસણો વસાઓછા પ્રમાણમાં જોવામાં આવ્યાં
 હતાં તેનું પ્રમાણ પણ કુટુંબોમાં ખેનું કહી શકાય. પણ આ ચિંક
 રીતે સારા કે નોકરી કરતા કુટુંબો જ પિત્તળનાં વાસણો
 વાપરતાં હતાં. સ્ટીલનાં વાસણોનો વપરાશ જાતે ખરીદીને
 કરતા હોય તેવાં કુટુંબો જોવા મળ્યાં ન હતાં પણ જેઓ
 જી. એમ. ડી. સી. માં નોકરી કરે છે તેમને દર વર્ષે બોનસમાં
 સ્ટીલના પ્યાલા, ટીફીન, લોટા જેવી વસ્તુઓ ભેટ આપ-
 વામાં આવે છે તેના કારણે સ્ટીલનાં વાસણો ૪૭ નંગ જોવા
 મળ્યાં હતાં. તાંબાનાં વાસણોની સંખ્યા મહિવત જોવા મળી
 હતી. કાચનાં કપરકાળી એકાદ-બે કુટુંબોમાં જોવા મળ્યાં
 હતાં. પિત્તળનાં વાસણોમાં દેગડાનો ઉપયોગ વધુ થતો હતો.
 જે પાણી લાવવામાં અને પાણી રાખવાના ઉપયોગમાં લઈ
 શકાય.

તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબો પાસે એલ્યુમિનિયમનાં કુલ
 વાસણોમાં ૫૧.૧ ટકા પિત્તળનાં, ૫૯ ટકા સ્ટીલનાં, ૭૪.૪
 ટકા માટીનાં, ૪૭.૯ ટકા કાંસાનાં, ૬૩.૧ ટકા કુલ
 વાસણોના ૫૪.૯ ટકા રાઠવા કોળી પાસે જોવા મળ્યાં હતાં
 જ્યારે સીલ કુટુંબો પાસે કુલ વાસણોના ૪૬ ટકા વાસણો જોવા
 મળ્યાં હતાં. સીલ કુટુંબોમાં દરેક પ્રકારનાં વાસણો રાઠવા-
 કોળી કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં જોવામાં આવ્યાં હતાં તેનું

કારણ એ કે ભીલોની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહિ હોવાથી, ઘાલુનાં વાસણો વસાવી શક્યા નથી. વળી તે આમાંથી ઘણા ઓછાં કુટુંબો જી. એમ. ડી. સી. માં નોકરી કરતા જોવા મળ્યા હતા. વળી રાઠવાઓ ખેતીક્ષેત્રે પણ સારા પ્રમાણમાં ઉતારો લેતા માલુમ પડ્યા હતા તેથી તેમની પાસે વાસણની સંખ્યા ભીલો કરતાં વધારે જોવા મળી. પણ કુટુંબદીઠ જોતાં તેનું પ્રમાણ વધારે લો ન જ કહી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ જોવા મળી હતી.

આ ઉપરાંત અન્ય વપરાશની ચીજો હવે પછીના કોઠા માં બતાવ્યા પ્રમાણે હતી.

ઘરવપરાશની ચીજોનો કોઠો જોવાં લાગે છે કે
 ભીલો અને રાઠવાઓમાં ઘરવખરી ઘણી ચોઈ જોવા મળે
 છે. જીવન જરૂરિયાતની ચીજો પણ વ્યક્તિદીઠ હોતી નથી.
 કુલ ૬૦ કુટુંબોમાં કુલ ૭૩૫ની વસ્તી છે. આટલી વસતિ વચ્ચે
 દોરી ભરેલા ખાટલાની સંખ્યા ૪૪૪ ૨૨૬ જોવા મળ્યા
 હતા એટલે કે દરેક માટે નહિ પણ ઘરમાં બેથી ત્રણ ખાટલા
 દોરી ભરેલા હોય છે. કેટલાંક ઘરોમાં ખાટલા ન હોય તેવાં
 કુટુંબો પણ જોવા મળ્યાં હતાં. ટેબલ પુરણી, ઘડિયાળ અને
 રેડીઓ ફક્ત રાઠવા કુટુંબો જેઓ નોકરી કરે છે તેમના ઘરે
 જોવા મળ્યા હતા. જ્યારે માછલાં પકડવાનાં સાધનો જેવાં
 કે જાળ, મળી, ભોત, આસવો વગેરે કુલ મળી ૩૬ જોવા
 મળ્યાં હતાં. આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તેવાં કુટુંબો જાળ
 વસાવી શકે છે બાકીનાં આસવો કે મળા, ભોતનો ઉપયોગ
 કરે છે જે જાતે બનાવી લે છે. આવાં સાધનો એકબીજાને
 બાપરવા પણ આપે છે. શિકારનાં સાધનોમાં મુખ્યત્વે ઘનુષ
 બાણ જોવા મળ્યાં હતાં. રાઠવા તેમ જ ભીલ કુટુંબોમાં
 કુટુંબદીઠ ઘનુષ જોવા મળ્યું હતું. ભીલોમાં ઘનુષ્યની સંખ્યા
 વધારે જોવા મળી હતી. જેઓ જંગલમાંથી વાંસ કાપી લાવી
 જાતે જ બનાવી લેતા હોય છે. વાજિંત્રો ફળિનાં હોય છે.
 કેટલાક વધારે નાયવા ગાવાના શીખીન હોય તેઓ ઢોલ
 પોતાના ઘરે પણ રાખે છે તેની સંખ્યા ૮ની જોવા મળી
 હતી. ચીમનીની સંખ્યા ૬૬ જોવા મળી હતી જે કુટુંબદીઠ
 ૧ની કહી શકાય. હજુ પણ ફાનસ જોવા મળી ન હતી.
 સીવવાનો સંચો એક કુટુંબમાં જોવા મળ્યો હતો. જે
 હાટમાં અથવા ગામમાં નાનાં બાળકોના બુશટ્ટ, ચડ્ડી વગેરે
 બનાવે છે. આ ઉપરાંત ટોપલા-ટોપલીની સંખ્યા ૫૩૭ની
 જોવા મળી હતી જે વ્યક્તિદીઠ એક કહી શકાય. ટોપલીઓ
 નાની હોય છે. જાતે બનાવી લેતા હોય છે. ટોપલી ઘરમાં,
 જંગલમાં, ખેતરમાં દરેક જગ્યાએ ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ હોવાથી
 દરેક કુટુંબો બેત્રણ ટોપલી રાખતાં જોવા મળ્યાં હતાં. તે જ
 રીતે દળવાની ઘંટી પણ દરેક કુટુંબ પાસે જોવા મળી. આજે

પણ આદિવાસી સ્ત્રીઓ જાલે જ દળે છે. દળવાની ઘંટી એ ભવન જરૂરી અગત્યની ચીજ હોવાથી દળવા, દાળ બનાવવા વગેરે માટે ઘંટી ખૂબ જરૂરી હોવાથી દરેક કુટુંબ ઘંટીને વસાવી લે છે. પેટી, બેટરીની સંખ્યા રાઠવા કુટુંબોમાં વધારે જોવા મળી હતી જ્યારે શીલોમાં તેનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળ્યું હતું. જંગલના કારણે બેટરી એ ઘણી જ ઉપયોગી હોવાથી નોકરી કરતા કુટુંબો પાસે પેટી અને બેટરી જોવા મળી હતી. તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબો પાસે ઘરવપરાશની કુલ ચીજોના ૫૫.૪ ટકા જોવા મળી હતી જ્યારે તપાસેલ ૪૬ શીલ કુટુંબો પાસે કુલ ચીજોના ૪૪.૬ ટકા શીલો પાસે જોવા મળી હતી. આમ રાઠવા અને શીલ વચ્ચે ઘરવપરાશની ચીજોમાં પણ તફાવત જોવા મળે છે.

બેટરીનાં સાધનો દર્શાવતો કોઠો

જાતિ	કુલ કુટુંબો	હળ લાકડું	કરબ	તાના મોજારો	કુલ
રાઠવા	૪૪	૭૩	૪૭	૨૫૧	૩૭૧
		૪૨.૭	૬૧.૧	૪૨.૮	૫૦.૬
શીલ	૪૬	૭૪	૩૦	૨૫૪	૩૫૮
		૫૦.૦૩	૩૮.૬	૫૦.૨	૪૨.૦૧
કુલ	૯૦	૧૪૭	૭૭	૫૦૫	૭૨૯
		૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦

ઉરોક્ત કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે તપાસેલ ૯૦ કુટુંબો પાસે બેટરીનાં સાધનો આધુનિક નહિ પણ જાલે બનાવેલાં અથવા તો પોતાના વિસ્તારમાં વપરાતાં એવા લાકડાનાં હળ ૧૪૭ હતાં. કરબની સંખ્યા

૭૭ અને નાનાં ઓજારોની સંખ્યા ૫૦૫ની જોવા મળી હતી. નાનાં ઓજારોમાં કોદાળી, કુહાડી, પાવડો, દાતરડું, જેવાં ખેતીનાં ઓજારોનો સમાવેશ થાય છે. તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબોમાં જોઈએ તો ૪૯.૭ ટકા જીવો જોવા મળ્યાં હતાં. કરબ ૬૧.૧ ટકા અને ૪૯.૮ ટકા જોવા મળ્યા હતા જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેતી કરવાનાં પ્રાથમિક સાધનો દરેક કુટુંબો પાસે ઓછામાં ઓછાં ખેતી સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં હતાં. તે જ રીતે ભીલ જાતિનાં ૪૬ કુટુંબો પાસે ૭૪ હજાર જે કુલ હજારના ૫૦.૩ ટકા, ૩૦ કરબ જે કુલ કરબના ૩૮.૯ ટકા અને નાના ઓજાર ૨૫૪ જે કુલ નાના ઓજારના ૫૦.૨ ટકા જોવા મળ્યાં હતાં. ભીલ કુટુંબો પાસે કરબની સંખ્યા ઓછી જોવા મળી હતી એટલે કે તેઓ ખેતીની જરૂરિયાતનાં બધાં સાધનો વસાવી શક્યા નથી પરંતુ લાકડાનાં હજાર અને નાના ઓજારની મદદથી ખેતી કરવા માલુમ પડ્યા છે. તપાસેલ કુટુંબોમાં બધા કુટુંબોને નામે જમીન નહિ હોવા છતાં જંગલની કે અન્ય પડતર જમીનોમાં પણ તેઓ વધારેથી ખેતી કરવા હોવાથી તેમની પાસે ખેતી માટેનાં સાધનો જોવા મળ્યાં હતાં.

પહેરવેશ :

પુરુષો લંગોટ પહેરે છે. ઉપર બંડી, ખમીસ પહેરે છે. મોટાભાગના પુલ્લા રહે છે અને એક કપડું ઓઢી ૨ છે. લંગોટ પ થી ૭ રૂપિયામાં આવે છે. લંગોટ ૭ દોરી જાતે જ બનાવી લે છે. લંગોટની આગળ પટ્ટા એકાદ ફુટના લટકવા રાખે છે. લંગોટ દોરી રંગબેરંગી આકર્ષક રાખે છે. છેડા છે. આ દોરી કેટલાક જાતે બનાવી લાવે છે. માથે લાલ પાદડી ૨ ઉપર કૂમતાં કે કલરવાળાં સફાઈ કિંમત ૨૫ રૂપિયા સુધીની થાય છે. સસલું ડો પાડો

૭૭ અને નાનાં ઓજારોની સંખ્યા ૫૦૫ની જોવા મળી હતી. નાનાં ઓજારોમાં કોદાળી, કુહાડી, પાવડો, દાવરડું, જેવાં ખેતીનાં ઓજારોનો સમાવેશ થાય છે. તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબોમાં જોઈએ તો ૪૯.૭ ટકા હળ જોવા મળ્યાં હતાં. કરબ ૬૧.૧ ટકા અને ૪૯.૮ ટકા જોવા મળ્યા હતા જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેતી કરવાના પ્રાથમિક સાધનો દરેક કુટુંબો પાસે ઓછામાં ઓછાં ખેતી સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં હતાં. તે જ રીતે ભીલ જાતિનાં ૪૬ કુટુંબો પાસે ૭૪ હળ જે કુલ હળના ૫૦.૩ ટકા, ૩૦ કરબ જે કુલ કરબના ૩૮.૯ ટકા અને નાના ઓજાર ૨૫૪ જે કુલ નાના ઓજારના ૫૦.૨ ટકા જોવા મળ્યાં હતાં. ભીલ કુટુંબો પાસે કરબની સંખ્યા ઓછી જોવા મળી હતી એટલે કે તેઓ ખેતીની જરૂરિયાતનાં બધાં સાધનો વસાવી શક્યા નથી પરંતુ લાકડાનાં હળ અને નાના ઓજારની મદદથી ખેતી કરવા માલુમ પડ્યા છે. તપાસેલ કુટુંબોમાં બધા કુટુંબોને નામે જમીન નહિ હોવા છતાં જંગલની કે અન્ય પડતર જમીનોમાં પણ તેઓ વખોથી ખેતી કરવા હોવાથી તેમની પાસે ખેતી માટેનાં સાધનો જોવા મળ્યાં હતાં.

પહેરવેશ :

પુરુષો લંગોટ પહેરે છે. ઉપર બંડી, ખમીસ પહેરે છે. મોટાભાગના પુલ્લા રહે છે અને એક કપડું ઓઢી રાખે છે. લંગોટ પ થી ૭ રૂપિયામાં આવે છે. લંગોટ બાંધવાની દોરી જાતે જ બનાવી લે છે. લંગોટની આગળ પાછળ બે પટ્ટા એકાદ કુટના લટકતા રાખે છે. લંગોટ બાંધવાની દોરી રંગબેરંગી આકર્ષક રાખે છે. છેડા ઉપર કૂમતાં હોય છે. આ દોરી કેટલાક જાતે બનાવી લે છે કેટલાક તૈયાર લાભે છે. માથે લાલ પાઘડી આંટાવાળી બાંધે છે. છેડા ઉપર કૂમતાં કે કલરવાળો ભાગ હોય છે. લાલ પાઘડીની કિંમત ૨૫ રૂપિયા સુધીની થાય છે.

સ્ત્રીઓ ધાધરો અને ઓઢણી ઓઢે છે. સ્ત્રીઓ ચોલી કે વ્હાઉઝ પહેરતી નથી. કેટલીક સ્ત્રીઓ ડગલી જેવું પહેરે છે. ધાધરા માટે ૮ હાથ લાંબું રંગીન કપડું લાવે છે. પછી તેને જાતે જ સીવી લે છે. ધાધરો પહેરે તેનો કછોટો વાળી દે છે. ઉપર ઓઢણી પહેરે છે. ઉમર-લાયક સ્ત્રીઓ ડગલી પહેરતી નથી, ઓઢણું છાતી ઉપર નાખી દે છે. ધાધરા માટેનું કાપડ પ૦ રૂપિયા સુધી આવે છે. ઓઢણી ૨૫ રૂપિયાની તૈયાર આવે છે.

નાનાં બાળકો પણ લંગોટ પહેરે છે. કેટલાક યુવાનો ચઢી અને બંડી પહેરે છે. બંડી કલરવાળી પસંદ કરે છે. બાળકો તૈયાર કપડાં પહેરે છે. મોટાભાગે ઉઘાડા સરીરે રહે છે.

ખોરાક અને પીણાં :

મુખ્ય પાક જુવાર, મકાઈ, ભીંડી અને બંટી હોવાથી મુખ્ય ખોરાક પણ તેમનો આ જ છે. જુવાર, મકાઈના રોટલા અને દાળ બનાવી ખાય છે. જુવાર મકાઈ, ભીંડીને દળી તેના રોટલા બનાવી ખાય છે. આ ઉપરાંત તેને ભરડી તેની થુલી બનાવી ખાય છે. ઘરમાં માણસો વધારે હોય અને અનાજ થોડું હોય તો અનાજને ભરડી તેની રાખ (ગેસ) બનાવી પણ ખાય છે. આમ તેમનો મુખ્ય ખોરાક રોટલા અને દાળ છે. આ ઉપરાંત થૂલી અને રાખ, થુલી તેઓ પ્રસંગોપાત બનાવે છે. લગ્નમાં, મૃત્યુમાં, કે વાર-તહેવારે થૂલી બનાવી ખાય છે. તહેવારોમાં અડદનાં ઢેબરાં બનાવી પણ ખાય છે. ભીંડીને દળી તેના રોટલા બનાવે છે. બંટીની રાખ બનાવે છે. તેમની દાળ એ લચકા દાળ છે જે રોટલા ઉપર રાખી ખાઈ ચકાય છે. દાળમાં ખરચું, મીઠું નાંખી બનાવે છે. તેલનો ઉપયોગ પ્રસંગોપાત કે વારતહેવારે કરે છે.

આ ઉપરાંત માછલી, મરઘી, બકરું, વેતરા, સસલું જંગલી બીલાડાનું માંસ પણ ખાય છે. ભીલ લોકો પાડો

અને મરેલા ઢોરનું માંસ પણ ખાય છે. માંસ વારતહેવારે કે મહેમાન આવ્યા હોય ત્યારે ખાય છે. માછલી પકડવા જાય છે તે જ્યારે પકડી લાવે ત્યારે ખાય છે. તેમને પૂછતાં કહે છે કે જડે ત્યારે ખાય છે. પણ વારતહેવારે દેવની વિધિ કરે ત્યારે મરઘાને મારે છે અને તે દિવસે મરઘાના માંસ સાથે થૂલી બનાવી ખાય છે. મોટા કુટુંબવાળા કે આર્થિક રીતે સારા કુટુંબો બહુ મારીને માંસ થૂલી અને દારૂનો ઉપયોગ કરે છે.

પીણામાં દારૂ, તાડી, ચા વગેરે પીવે છે. પણ નિયમિત પીતા નથી. જ્યારે મળે ત્યારે પીવે છે. ચાનો ઉપયોગ ચોમાસામાં અને શિયાળામાં કેટલાંક કુટુંબો સવારે નિયમિત પીવે છે. કેટલાંક પીતા નથી. વારતહેવાર કે મહેમાન આવ્યા હોય તેવા પ્રસંગે દારૂ કે તાડી બંને પીવે છે. મહેમાનનું સ્વાગત દારૂ અને મરઘીથી કરવામાં આવે છે.

રાઠવા, કોળી અને ભીલ પુરુષ સ્ત્રીઓની ખોરાક ખોવાની ખાસિયત જોઈએ તો બેસીને ખોરાક ખાતા નથી પણ ઘરમાં કે ઘરની બહાર આવી પોતપોતાની અનુકૂળ જગ્યાએ લાકડા ઉપર અધ્ધર પગે બેસી, બહાર ઉભા રહી રોટલા ઉપર કે વાસણમાં દાળ લઈ બહાર આવી ઉભા ઉભા પણ ખાતા હોય છે. બાળકો પણ રોટલા ઉપર શાક-દાળ લઈ ખાય છે.

રાઠવા-કોળીમાં ઉદારતા :

મારા ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન મધ્ય પ્રદેશથી નવ માણસોની એક મહારી ટોળી ગામમાં આવેલી. આ ટોળી શિવરાત્રી મહોત્સવ વખતે આવેલી. આ ટોળી વ્રણથી ચાર દિવસ ગામમાં રહી. ઘરે ઘરે માંગવાનો ઇંછો કરે. મારી કુટુંબોની મુલાકાત વખતે બે કુટુંબોમાં આ ટોળીના બબ્બે માણસો આવેલા. રાઠવા કોળી ભાઈને રામ રામ કરી ઘરમાં જ બેઠા. કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય રાઠવા કોળી

ભાઈ ઘરમાંથી અનાજ લાવી આપવા લાગ્યા ત્યારે મદારીએ કહ્યું કે મારે અનાજ નથી જોઈતું, મારે તો લોટ (આટો) જોઈએ છે. તો ઘરમાંથી ૪૦૦થી ૫૦૦ ગ્રામ જેટલો લોટ વિનાસંકોચે લાવી આપ્યો. બીજા ઘરેથી ૩૦૦થી ૪૦૦ ગ્રામ જેટલી જુવાર આપેલી.

મેં કહ્યું આ લોકોને તમે કેમ આપો છો ? તો તેમણે કહ્યું "માગવાવાળાને તો આપવું જ પડે. અહીં તો ઘણા આવે છે. તેમને અમે જે માગે તે આપીએ છીએ. કોઈને પાછા કાઢતા નથી." રાઠવા કોળીમાં મદારી, ગરીબ હરિજન વગેરે માંગવા આવે છે. ન આપો તો તેવો પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે કહ્યું કે માગવાવાળાને તો આપવું જ પડે પણ ન હોય અને ન આપે તો કંઈ નહીં. ગામ મધ્યપ્રદેશની સરહદે આવેલું હોવાથી આવા ઘણા બધા માગવા આવે છે.

વસતિ :

૧૯૮૧ની વસતિ ગણતરી પ્રમાણે ગામની કુલ વસતિ ૧૬૮૪ની છે. ૮૯૭ પુરુષો અને ૭૮૭ સ્ત્રીઓ છે. મુખ્ય વસતિ ભીલ, રાઠવા કોળીની છે. જે કુટુંબ મુસલમાનનાં છે. જેઓ જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓની દુકાન ચલાવે છે. ગામલોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી, મજૂરી, જંગલપેદાશો એકઠી કરવાનો અને પશુપાલનનો છે. પશુઓમાં મુખ્ય ત્રે ગાય, બળદ, બકરી પાળે છે. મરઘાં પણ પાળે છે. કેટલાંક કુટુંબો ભેંસ અને પાડા પણ પાળે છે. આ ઉપરાંત ગામમાંથી ૨૫ થી ૩૦ પુરુષો જી. એમ. ડી. સી. ના કારખાને કાચખી નોકરી કરે છે. કેટલાક છૂટક મજૂરીએપણ બોલાવે ત્યારે જાય છે. આ ઉપરાંત જંગલકૂપ, નર્સરી, રોડકામ જેવી મજૂરી કરે છે. ખેતીમજૂરીમાં અનાજ આપવામાં આવે છે તે ખાસ કરી ચોમાસાના દિવસોમાં મળે છે બાકી મળતી નથી. આમ મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલનનો છે. ખેતીની જમીન ડુંગર ઉપર જ્યાં સપાટ મેદાન હોય ત્યાં કે તળેટીમાં જ્યાં સપાટ મેદાન હોય તેવી જગ્યાએ ખેતી કરે છે. ડુંગરો ઉપર જ્યાં સપાટ મેદાનો છે તે જમીનો ખેતી માટે ઘણી સારી છે પણ ડુંગરોના ઢોળાવો ઉપર જે ખેતીની જમીનો છે તે પથ્થરવાળી અને ઓછા ફસવાળી છે. દરેક કુટુંબ ખેતી કરે છે તેના નામ પર જમીન હોય કે ન હોય તો પણ જંગલની કે ખરાબાની જમીનમાં વસાઓછા પ્રમાણમાં જમીનો ખેડે છે. મોટા-લાગના ખાતેદારો ખાસે રેવન્યુ જમીન કરતાં જંગલ અને ખરાબાની જમીનો વધારે પ્રમાણમાં ખેડે છે.

ખેતી માટે બળદનો ઉપયોગ કરે છે. મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી, પશુપાલનનો હોવાથી દરેક કુટુંબ પાસે બળદની જોડી

અવશ્ય રાખે છે. ગાય પાળે છે જેથી બળદ વેચાતા લાવવા પડતા નથી. ખેતી માટે પાડાનો ઉપયોગ પણ કરે છે. તે ઘણાં ઓછાં કુટુંબો કરે છે. મોટાભાગના રાઠવાકોળી કુટુંબો પશુઓ માટે પોતાના ઘરની સામે જ એક એવા જ પ્રકારનું ઘર બનાવી પોતાની સામે જ બાંધે છે. વચ્ચે લાકડાં મૂકી દેવામાં આવે છે. આમ તેઓ પશુઓને પોતાની આગળ બાંધે છે. કેટલાક બાજુમાં પણ છાપરી બનાવી બાંધે છે. મરઘાંને તો ઘરમાં જ વાંસના ટોપલા બનાવી તેમાં રાખે છે જેથી તેનાં ઈંડાં અને બચ્ચાંને કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષીઓ હેરાન કરે નહિ. જમીન ન હોય તો પણ પશુઓ પાળે છે. તેમાં બકરાં અને મરઘાં તો બધાં જ કુટુંબો પાળે છે. એકંદરે પશુઓની જાત કદમાં નાની હોય છે. પણ તે ખેતી માટે લાયક ગણવામાં આવે છે. બળદ કદમાં નાના હોય છે જે ડુંગર વિસ્તારની જમીનો ખેડવામાં લાયક ગણવામાં આવે છે.

ખેતી માટેનાં મુખ્ય બે સાધનો છે, લાકડાંનું હળ હોય છે તેની નીચે લોખંડનો ફારવો અને લોખંડનો પાટો જ લગાવી ખેડવામાં આવે છે. તેના ચાસ પાડી તેમાં અનાજ ઓરવામાં આવે છે. બીજું સાધન કરડી (કરબ). આનો ઉપયોગ ખેતીની જમીન વખોડવા માટે થાય છે. કરડીથી સૌ પ્રથમ ખેતર વખોડી નાખવામાં આવે છે. આ સિવાય નાનાં સાધનો દાતરડું, કોદાળી, પાવડાનો ઉપયોગ જમીન સરળી કરવા કે ખોદકામ કરવા વાપરવામાં આવે છે. અન્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. અનાજને ચાસ પાડી ઓરી દેવામાં આવે છે. લાવણીનો ઉપયોગ કરતા નથી. ખેતી માટેનાં સાધનો પશુઓની છાપરીમાં અથવા ઘરની દીવાલે એક બાજુ મૂકવામાં આવે છે. દરેક ખેડૂત પાસે ખેતી માટેનાં સાધનો પૂરતાં નથી હોતાં. પણ જેની પાસે બળદ છે તેમની પાસે હોય છે. ખેતીનાં સાધનો ન હોય તો માગી લાવીને પણ ખેતી કરાવે છે. કુટુંબી પાસેથી હળ અને બળદ માગી લાવે છે.

ખાતરનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરવાને બદલે ખેતરમાં વેરી દેવામાં આવે છે. કેટલાક રાઠવાકોળી કુટુંબો છાણિયા ખાતરને ભેગું કરી વ્યવસ્થિત ખેતરમાં નાંખે છે જ્યારે કેટલાંક કુટુંબો તેમ ન કરતાં રોજેરોજ ખાતરને પોતાના ખેતરમાં જ નાખી દેતા હોય છે. મોટાભાગે ભીલ લોકો રોજેરોજ ખેતરમાં ખાતર નાંખી દે છે. આ ઉપરાંત જેઓ હાઈબ્રીડ બિયારણનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ રાસાય-ણિક ખાતર ચુરિયાનો ઉપયોગ કરે છે. જેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તે એકાદ મેલી વાપરે છે. બાકીના છાણિયું ખાતર વાપરે છે.

મુખ્ય પાક જુવાર, મકાઈ, બંટી, ભીંડી, તલ, તુલસી અને અડદ છે. આ ઉપરાંત કપાસનું વાલેતર પણ એકાદ-બે જગ્યાએ જોવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત પોતાની માલિકીની જમીનમાં અંબા, મહુડા, તાડ, બોરડી વગેરે ઝાડ હોય છે જેના ફળની આવક પણ મેળવે છે.

નીચેના કોઠા મજા ઉપરથી તપાસેલ ૮૦ કુટુંબોના આર્થિક દરજ્જાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવી શકાય છે કે કુલ સભ્ય સંખ્યામાં કેટલા કમાનાર, કેટલા કમાનાર પણ કમાનાર પર આધારીત અને કેટલા નહિ કમાનાર પણ કમાનાર ઉપર આધારીત સભ્ય સંખ્યા છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

આર્થિક દરજ્જો દર્શાવતો કોષ્ટક

જાતિ	કુલ કુટુંબો	કમાણી કરનાર કમાણી કરનાર પરંબુ નહિ કમાનાર અને કમાનાર પર આધારિત કમાનાર પર આધારિત	પુરુષ સ્ત્રી	પુરુષ સ્ત્રી	પુરુષ સ્ત્રી	કુલ
રાહવા-કોળી	૪૪	૪૫	૧૦૦	૬૭	૬૭	૧૬૭
	૨૫.૦	૩૭.૦	૫૨.૨	૩૮.૦	૪૦.૧	૧૦૦.૦૦
ભીલ	૪૬	૫૨	૧૦૨	૨૧	૨૪	૧૨૬
	૨૩.૪	૩૦.૨	૫૨.૧	૪૬.૪	૪૭.૨	૧૦૦.૦૦
કુલ	૨૦	૧૨૪	૨૦૨	૧૫૮	૧૬૧	૩૬૩
	૨૪.૧	૩૩.૪	૫૫.૭	૪૨.૫	૪૪.૩	૧૦૦.૦૦

કોઠો જોવાં સ્પષ્ટ થાય છે કે કુલ સભ્યોમાંથી કમાણી કરનાર ૯૦ પુરુષો છે જેનું પ્રમાણ ૨૪.૧ ટકાનું છે. જેમની ઉપર બીજા સભ્યોનો આધાર છે. જ્યારે કમાણી કરવા હોવા છતાં કુટુંબ પર આધારિત એવા યુવાનો ૩૩.૪ ટકા અને સ્ત્રીઓનું ૫૫.૭ ટકા પ્રમાણ જોવા મળ્યું હતું. આ સભ્યો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં કુટુંબને કમાણી કરવામાં મદદગાર થાય છે જ્યારે કુટુંબને કમાણીમાં ખિલકુલ મદદ નહિ કરી શકતાં નાનાં બાળકો, સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધોની સંખ્યા વધુમાં વધુ છે. કુલ પુરુષ સંખ્યામાં ૪૨.૫ ટકા અને સ્ત્રી સંખ્યામાં ૪૪.૩ ટકા જોવા મળી હતી. તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબોમાં ૪૪ પુરુષો અને કુટુંબના મુખ્ય કમાનાર વ્યક્તિ હતા જ્યારે કમાણી કરનાર પરંતુ કમાનાર પર આધારિત પુરુષો ૬૫ હતા જે પુરુષ સભ્ય સંખ્યાના ૩૭ ટકા થાય છે જ્યારે સ્ત્રી સભ્યોમાં ૫૯.૯ ટકા સ્ત્રીઓ કમાણી કરનાર પરંતુ કમાનાર પર આધારિત હતી. જ્યારે નહિ કમાનારમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા સરખી જોવા મળી હતી. તે જ રીતે ભીલ કુટુંબોમાં પણ ૩૦.૨ ટકા પુરુષો કમાણી કરનાર પણ કમાનાર પર આધારિત હતા જ્યારે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૨૦૦ હતી જે કુલ સ્ત્રીના ૫૨.૧ ટકા પ્રમાણ હતું. તે જોવાં સ્ત્રીઓ દરેક પ્રકારના રોજગાર-ધંધામાં મદદરૂપ થાય છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આગળ જોયું તેમ હાંદિશ્વર ગામમાં મુખ્ય બે જાતિનાં કુટુંબોનો વસવાટ જોવા મળે છે. રાઠવાકોળી અને ભીલ. આ બે જાતિનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન છે. જંગલ અને પહાડી વિસ્તાર હોવાથી અન્ય ધંધા થઈ શકે તેવી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ઓછા પ્રકારની હોવાથી મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી, ખેતમજૂરી અને પશુપાલનનો છે. ચોમાસુ ખેતી સિવાય બીજી કોઈ ખેતી આ વિસ્તારમાં થઈ શકે તેમ નથી. અથવા પાણીની સગવડ નથી તેથી ચોમાસાની ખેતી

બાદ મજૂરી માટે જંગલ બાંધકામ અને પશુપાલનનો
 આશરો લેવો પડે છે. બાળકો કામ કરવા જેવાં થાય
 ત્યારે જંગલમાંથી કડઠનો ગુંદર, ગુગળ, ચારોળી,
 એકઠી કરવાનું કામ કરે છે. નાનાં બાળકોને રાખવાનું
 કામ પણ કરે છે. આ ઉપરાંત પશુપાલનનો વ્યવસાય
 હોવાથી ઢોર ચારવાનું કામ પણ બાળકો જ મુખ્ય ત્વે કરે
 છે. કડીપાણી જી. એમ. ડી. સી. નું કારખાનું હોવાથી કેટ-
 લાક યુવાનો ત્યાં નોકરી કરવા માટે જાય છે. વળી
 કેટલાક યુવાનો છૂટક મજૂરીનું કામ ચાલે ત્યારે કારખાના-
 માં જાય છે. જી. એમ. ડી. સી. નો પાણી પુરવઠો હાંફ
 ગામના નર્મદાના કિનારેથી આવતો હોવાથી હાંફ
 ગામના માણસોને રોજગારીની તક મળી છે. આ તકનો
 લાભ મોટાભાગના રાઠવા પ્ર કુટુંબોએ લીધો છે તેમ તપાસ
 દરમ્યાન જોવા મળે છે. સીલ જાતિનાં કુટુંબો નોકરી
 કરતા ઓછા જોવા મળ્યા હતા તેનું કારણ એ પણ હોઈ
 શકે કે ગામ ૧૨ હજિયામાં વહેંચાયેલું છે. વિસ્તાર ઘણો
 મોટો હોવાથી જી. એમ. ડી. સી. ના નજીકના અથવા પાણી
 પુરવઠા નજીકના હજિયાવાળાઓને તેનો લાભ વધારે મળ્યો
 છે. નીચેના વ્યવસાય દર્શાવતા કોઠા ઉપરથી તે સ્પષ્ટ
 જોઈ શકાય છે.

વ્યવસાય દર્શાવતો કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ પચાલ આવે છે કે રૂબામાં જતાં કુટુંબોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને મજૂરીનો છે. તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોના ૭૫.૬ ટકા કુટુંબો ખેતી અને મજૂરી ઉપર આધારીત જોવા મળ્યાં હતાં. જ્યારે ખેતી કરતા કુટુંબો ૬.૭ ટકા જોવા મળ્યા હતા. ખેતી અને નોકરી કરતા ૧૨ કુટુંબો જે કુલ કુટુંબોના ૧૩.૩ ટકા હતા. જ્યારે મજૂરી ઉપર નભતું ૧ કુટુંબ જોવા મળ્યું હતું. ધંધો અને ખેતી કરતું ૧ કુટુંબ જોવા મળ્યું હતું. જ્યારે નોકરી કરતા ૨ કુટુંબો જોવા મળ્યાં હતાં.

કોઠા ઉપરથી સ્પષ્ટ પચાલ આવે છે કે રાઠવાકોળી ૧૧.૩ ટકા ખેતી, ખેતી અને મજૂરી કરતા ૫૯ ટકા અને ખેતી અને નોકરી કરતા ૨૨.૮ ટકા જ્યારે ધંધો અને ખેતી કરતા ૨.૩ ટકા અને નોકરી કરતા ૪.૬ ટકા કુટુંબો જોવા મળ્યા હતા જે જોતાં રાઠવાઓ કડીપાણી જી.એમ. ડી.સી. ના કારખાનાને કારણે નોકરીએ લાગ્યા હતા. જ્યારે ખેતીમાં પણ તેમનું પ્રમાણ સારું જોવા મળ્યું હતું. જ્યારે તપાસેલ ૪૬ કુટુંબો ભીલ જાતિનાં હતાં. તેમનો વ્યવસાય જોતાં ૧ કુટુંબ ખેતી કરતું હતું. મોટાભાગનાં કુટુંબો ખેતી અને મજૂરી કરતાં જોવા મળ્યાં હતાં જેનું પ્રમાણ ૯૧.૩ ટકા હતું. ખેતી નોકરી કરતાં ૨ કુટુંબો જોવા મળ્યાં હતાં જ્યારે નોકરી કે ધંધાવાળા એક પણ કુટુંબ જોવા મળ્યું ન હતું. તે જોતાં રાઠવાઓની સ્થિતિ ભીલો કરતાં એકંદરે સારી અને ધંધા વ્યવસાયમાં પણ જોડાયેલા જોવા મળ્યા હતા. જ્યારે ભીલો હજુ પણ પોતાની જુની પદ્ધતિએથી ખેતી અને મજૂરી કરતા જોવા મળ્યા હતા. જી.એમ. ડી.સી. ના કારખાનાનો લાભ પણ રાઠવાઓએ સારા પ્રમાણમાં લીધો છે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

નર્મદા યોજનામાં રૂબાણમાં જતાં હાંફ ગામના તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાંથી ૪૪ રાઠવા કુટુંબો અને ૪૬ ભીલ કુટુંબોનો સમાવેશ થાય છે. તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાંથી ૩૩

કુટુંબો પાસે જમીન પોતાના નામ પર હતી. જે કુટુંબો
 કુલ કુટુંબોના ૩૬ ટકા થાય છે જ્યારે ૫૭ કુટુંબો એટલે કે
 ૬૪ ટકા કુટુંબો એવાં હતાં કે જેમની પાસે રેવન્યુ જમીનો
 હતી. આખા હાંદ્રેશ્વર ગામમાં ૬૨ ખાતેદારોના નામ
 પર જમીનો છે. બાકીનાં જે કુટુંબો છે તેમના ભાગ પ્ર
 પ્રમાણેની જમીન ખેડે છે એટલે કે જમીન નામ પર ન હોય
 તો પણ તેની પાસે ખેતીની જમીન હોઈ શકે એટલે કે વાર-
 સાઈ કાયદા સિવાય બાપના કે મોટાભાઈના નામે જમીન
 હોય તે જમીનોના ભાગલા કરી અંદર અંદર સમજા ખેતી
 કરતા હોય. જ્યારે જમીન એક વ્યક્તિના નામે હોય.
 લગભગ મોટાભાગનાં કુટુંબોમાં આવા પ્રકારનો વ્યવહાર
 જોવા મળ્યો હતો કે જેણે ભાઈઓની જમીન એક જગ્યા
 ભાઈના નામે હોય. આ ઉપરાંત કેટલાંક કુટુંબો એવાં પણ
 જોવા મળ્યાં છે કે જેઓ જંગલની કે ખરાબાની જમીનો
 વરસોથી ખેડતા હોય તથા જમીન નામ પર ન હોય. સર-
 કારી કોઈ પણ પ્રકારની કાર્યવાહી કે દંડની પશ્ચાત્ત
 તેમની પાસે ન હોય. મોટાભાગનાં કુટુંબો જંગલની કે
 ખરાબાની જમીનો થોડીગણી પણ ખેડતા માત્રુમ પડ્યાં છે.
 તે કેટલી જમીન છે તેમ ન જણાવતાં એક કે બે ખેતર છે તે
 ખેડે છે તેવા જવાબો મળેલ છે. પંચાયતના ખરાબાની જમીન
 બેથી ત્રણ કુટુંબો ખેડે છે તેનો પંચાયત રેકર્ડ મળે છે પણ
 બાકીના જે કુટુંબો પંચાયતની કે જંગલની જમીનો ખેડે છે
 તેનો કોઈ પૂરાવો કે રેકર્ડ ઉપર તેમનું નામ નથી. કેટલાંક
 કુટુંબો એવાં પણ છે કે જેમને જંગલનો દંડ ભરી ખેતી કરતાં
 હોય. કેટલાંક કુટુંબો એવાં પણ છે કે જેઓ જ્યારે દોરે સ્તર
 આવે ત્યારે તેને અમુક રકમ આપી ખુશ કરી મોકલી દેતા
 હોય અને જમીનો ખેડતા હોય તેવી પણ માહિતી જાણવા
 મળેલ છે. એટલે કે અત્યાર સુધીની પરિસ્થિતિ માટે આ
 બધું વ્યાજબી હતું પણ અત્યારે જ્યારે નર્મદા યોજનામાં
 ડૂબાણમાં આ ગામ જાય છે ત્યારે તેમના નામ પર તો
 જમીન નથી, એમની પાસે કોઈ પહોંચ નથી, સરકારી
 ચોપડે કોઈ એન્ડ્રી નથી ત્યારે તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું

વળતર કે મદદ મળવાની નથી તે નિશ્ચિત છે. વળી જેમના નામ પર જમીન છે તે પણ ઓછી છે અથવા જે કંઈ વળતર મળવાનું છે તે એક વ્યક્તિને મળવાનું છે. બહારની જમીનો તેમને તેમની પાસે છે તેટલા જ પ્રમાણમાં જમીન મળવાની નથી ત્યારે જેમના નામે જમીન કે કંઈ મિલકત નથી તેમને પોતાના ઘર સિવાય કોઈ પણ જમીનની આકારણી થઈ શકે તેમ નથી તો તેમના છાપરાના ઘરની આકારણી કેટલી થશે ? કેટલું વળતર મળશે ? કેટલો ઘસારો કપાશે કેટલો ખસેડવાનો ખર્ચ, કપાશે અને કેટલી બચત રહેશે કે જેનાથી તે પોતાનું રાખેલા મુજબનું જીવનધોરણ ચલાવી શકે અથવા બીજા જગ્યાએ સ્થાયી થઈ શકે. બીજું એ પણ ચોક્કસ છે કે આદિવાસી પોતાના હકક મેળવવા માટે કેટલો જાગૃત છે તેનો આપણે જાણીએ છીએ કે ભૂખે બેસી રહે પણ અપરિચિત વ્યક્તિ જોડે, અપરિચિત ઓફિસમાં કે અપરિચિત વિસ્તારમાં પોતાનો અવાજ ઉઠાવતો નથી.

આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી તેને કંઈ પણ પ્રકારની મદદ કરવામાં આવે કે જેમનાના બાળકનો ખ્યાલ તેનાં માતાપિતા રાખે છે. બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનો ખ્યાલ હોતો નથી કે મારે શું કરવાનું છે તેને જ્યાં લઈ જાવ ત્યાં જાય છે, જ્યાં બેસાડો ત્યાં બેસે છે અને જે ખવડાવો તે ખાય છે. બાળકને મુશ્કેલી પડે કે ભૂખ લાગે ત્યારે રડે છે ત્યારે તેનાં માતાપિતા તેની પાસે દોડી જઈ એની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે છે. પણ આ બાળકને છોડી દીધા પછી તેનાં માતાપિતા તેની બબર લેવા તેની પાસે જશે ખરાં ?

પહાડ અને જંગલ સાથે જેની મૈત્રી છે. એકલતા જેનું જીવન છે એવા આ કુટુંબો આને નર્મદા બોજનામાં ડૂબાણમાં જવાનાં હોવાથી શું થશે ? ક્યાં જઈશું ? વિચારો સાથે એક દિવસ એક વર્ષ બરાબર પસાર કરે છે તેવું લાગ્યા સિવાય રહેવું નથી.

નહિવત કરે છે. ગામમાં શિક્ષણ પ્રમાણ નહિવત છે. આગ્રમ
 કૃતિયાનાં પૈત્રણ બાળકો અસ્થાય કરતાં માલુમ પડ્યાં હતાં.
 બાકી કોઈ અસ્થાય કરતું નથી. સામાજિક, ધાર્મિક ખર્ચ
 તો કરવો જ પડતો હોય છે. તેમની આગવી સંસ્કૃતિ છે
 તેની પાછળ રૂ. ૪ ટકા જેટલો ખર્ચ થયેલો જોવા મળે છે.
 દવાદાર અને ભગતભૂવા પાછળ કુલ કુટુંબોના ૦.૨ ટકા
 ખર્ચ થયેલો જોવા મળ્યો છે એટલે કે ભગતભૂવા પાસે દોશ
 ધાગા કે મંત્રતંત્ર કરાવે છે તેમાં ધરતો જ ખર્ચ કરવાનો
 હોય છે તેમાં મરદું, દારૂ વગેરે જોઈએ તે ધરમાંથી આપી
 દે છે. નોકરી કરતાં કુટુંબોને જી. એમ. ડી. સી. ના દવા-
 ખાતાનો લાભ મળે છે. આમ ખર્ચનું પ્રમાણ મોટાભાગે પાદા-
 ખોરાકીના અનાજ માટે વધારે કરવામાં આવે છે એટલે કે
 જીવન ટકાવી રાખવાનું જ મુશ્કેલ છે.

કુલ ખર્ચના ૩૭.૬ ટકા ખર્ચ ધરતો કરવામાં આવે છે
 એટલે કે અનાજ, પશુપાલન અને ગ્રાહમાંથી જે આવકો થઈ છે
 તે ધરવપરાશ માટે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમ છતાં રોકડથી જે
 ખરીદી કરી છે તે રૂ. ૪ ટકા છે એટલે કે ધરપૂરતું પણ
 ઉત્પાદન તેઓ મેળવી શકતા નથી તેથી અન્ય મજૂરી કરી
 રોકડથી લાવી પોતાનું જીવનધોરણ ચલાવે છે.

વળતર કે મદદ મળવાની નથી તે નિશ્ચય છે. વળી જેમના નામ પર જમીન છે તે પણ ઓછી છે અથવા જે કંઈ વળતર મળવાનું છે તે એક વ્યક્તિને મળવાનું છે. બહારની જમીનો તેમને તેમની પાસે છે તેટલા જ પ્રમાણમાં જમીન મળવાની નથી. ત્યારે જેમના નામે જમીન કે કંઈ મિલકત નથી તેમને પોતાના ઘર સિવાય કોઈ પણ જમીનની આકારણી થઈ શકે તેમ નથી. તો તેમના છાપરાના ઘરની આકારણી કેટલી થશે ? કેટલું વળતર મળશે ? કેટલો ઘસારો કપાશે કેટલો ખસેડવાનો ખર્ચ, કપાશે અને કેટલી બચત રહેશે કે જેનાથી તે પોતાનું રાખેતા મુજબનું જીવનઘોરણ ચલાવી શકે અથવા બીજી જગ્યાએ સ્થાયી થઈ શકે. બીજું એ પણ ચોકકસ છે કે આદિવાસી પોતાના હકક મેળવવા માટે કેટલો જાગૃત છે તેનો આપણે જાણીએ છીએ કે ભૂખે બેસી રહે પણ અપરિચિત વ્યક્તિ જોડે, અપરિચિત ઓફિસમાં કે અપરિચિત વિસ્તારમાં પોતાનો અજાજ ઉઠાવતો નથી.

આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી તેને કંઈ પણ પ્રકારની મદદ કરવામાં આવે કે જેમનાના બાળકનો ખ્યાલ તેનાં માતાપિતા રાખે છે. બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનો ખ્યાલ હોતો નથી કે મારે શું કરવાનું છે તેને જ્યાં લઈ જાવ ત્યાં જાય છે, જ્યાં બેસાડો ત્યાં બેસે છે અને જે ખવડાવો તે ખાય છે. બાળકને મુશ્કેલી પડે કે ભૂખ લાગે ત્યારે રડે છે ત્યારે તેનાં માતાપિતા તેની પાસે દોડી જઈ એની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે છે. પણ આ બાળકને છોડી દીધા પછી તેનાં માતાપિતા તેની બપર લેવા તેની પાસે જશે ખરાં ?

પહાડ અને જંગલ સાથે જેની મૈત્રી છે. એકલતા જેનું જીવન છે એવા આ કુટુંબો આજે નર્મદા યોજનામાં હુબાણમાં જવાનાં હોવાથી શું થશે ? ક્યાં જઈશું ? વિચારો સાથે એક દિવસ એક વર્ષ બરાબર પસાર કરે છે તેવું લાગ્યા સિવાય રહેવું નથી.

જમીન ધરાવતાં કુટુંબો દર્શાવતો કોઠો

જાતિ	કુલ કુટુંબો	જમીન વગરના	જમીનવાળાં	કુલ
રહવા	૪૪	૧૬ ૩૬%	૨૮ ૬૪%	૪૪ ૧૦૦%
ભીલ	૪૬	૧૭ ૩૬%	૨૯ ૬૪%	૪૬ ૧૦૦%
કુલ	૯૦	૩૩ ૩૬%	૫૭ ૬૪%	૯૦ ૧૦૦%

ઉપરોક્ત કોઠો જોતાં જ્યાલ આવે છે કે તપાસેલ ૪૪ રહવા કુટુંબોમાંથી ૨૮ કુટુંબો એટલે કે ૬૪% કુટુંબો પાસે જમીનો હતી જ્યારે ૩૬ ટકા પાસે જમીનો નામ પર ન હતી. તે જ રીતે ભીલ જાતિના ૪૬ કુટુંબોમાંથી પણ ૬૪ ટકા કુટુંબો પાસે જમીનો નામ પર હતી જ્યારે ૩૬ ટકા કુટુંબો પાસે નામ પર જમીન ન હતી. આમ તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાંથી ૬૪ ટકા જમીનવાળા અને ૩૬ ટકા જમીન વગરનાં કુટુંબો જોવા મળ્યાં હતાં.

તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાં ૬૪ ટકા જમીનવાળા કુટુંબો હતા તેમની પાસે કેટલી જમીનો હતી તે જોતાં જમીનના પ્રમાણ અંગેનો જ્યાલ આવશે. નીચેના કોઠામાં જમીનનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે વિગતે જોઈશું.

કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે તપાસેલ ૯૦ કુટુંબો-
માંથી ૫૭ x કુટુંબો જમીન ધરાવતા હતા એટલે કે કુલ
કુટુંબોના ૬૩.૩ ટકા કુટુંબો જમીન ધરાવે છે. ૦૧૧ થી ૧
જમીન ધરાવતા ૧૦ કુટુંબો હતાં જે જમીન ધરાવતા
કુટુંબોના ૧૭.૬ ટકા હતાં. તે જ રીતે ૧૧૧ થી ૨ એકર
જમીન ધરાવતાં ૨૧ કુટુંબો હતાં જે ૭૬.૮ ટકા થાય છે.
આમ કુલ જમીન ધરાવતાં કુટુંબોમાં વધારેમાં વધારે
૧૧૧ થી ૨ એકર જમીન ધરાવતાં કુટુંબો જોવા મળ્યાં હતાં.
જ્યારે ૨૧ થી ૩ એકર જમીન ધરાવતાં ૧૯.૨ ટકા,
૩૧ થી ૫ એકર જમીન ધરાવતાં ૮.૮ ટકા, ૫૧ થી ૬
એકર જમીન ધરાવતાં ૮.૮ ટકા અને ૬૧ થી ૮ એકર જમીન
ધરાવતાં ૮.૮ ટકા કુટુંબો જોવા મળ્યાં હતાં. તપાસેલ ૪૪
રાઠવા કુટુંબોમાંથી ૨૮ કુટુંબો જમીન ધરાવતાં હતાં જેમાં
વધુમાં વધુ ૧૧૧ થી ૨ એકર જેટલી જમીન ધરાવતાં કુટુંબો
હતાં જ્યારે ૦૧૧ થી ૧ એકર જમીન ધરાવતાં ૧૪.૨ ટકા
૨૧ થી ૩ એકર ૧૦.૭ ટકા, ૩૧ થી ૭ ધરાવતાં ૧૦.૭
ટકા, ૫૧ થી ૬ ૧૭.૬ ટકા અને ૬૧ થી ૮ ધરાવતાં
૧૦.૭ ટકા કુટુંબો હતાં. તે જ રીતે ભીલ જાતિનાં તપાસેલ
૪૬ કુટુંબોમાંથી ૨૬ કુટુંબો જમીન ધરાવતાં હતાં જે ૬૩%
થાય છે. ભીલ જાતિનાં કુટુંબો પાસે પણ ૧૧૧ થી ૨ એકરમાં
વધારે કુટુંબોનો સમાવેશ થયેલ જોવા મળ્યો હતો. ઓછામાં
ઓછા ૩૧ થી ૫ અને ૬૧ થી ૮ એકર જમીન ધરાવતાં કુટુંબો
જોવા મળ્યાં હતાં જેનું પ્રમાણ ૬.૬ ટકા હતું. જ્યારે ૦૧૧ થી
૧ એકર જમીન ધરાવતા ૨૦.૭ ટકા કુટુંબો જોવા મળ્યાં
હતાં. ઉપરોક્ત કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે
મુ વધુમાં વધુ જમીન ધરાવતાં કુટુંબો પાસે ૬૧ થી ૮ એકરથી
જમીન વધારે નથી. જમીનનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું કહી સકાય
તેવી પરિસ્થિતિ જોવા આવી હતી.

જમીન સંવહન કમિશન, રાજકોટ

અન્ય જમીન ખેડ્ય અંગેની માહિતી દર્શાવતો કોઠો

જાતિ કુલ અન્ય જમીનો અન્ય જમીનો જમીન જંગલની પંચાયતની તથા
કુટુંબો ખેડતાં કુટુંબો નહિ ખેડતાં એ. ગું. બરાબની

રાહવા	૪૪	૨૮	૧૬	૮૨	૦૪	૨૨	૬
	૧૦૦.૦૦	૬૩.૭	૩૬.૩	૩૯.૯		૪૬.૯	૫૦.૦૦

બીલ	૪૬	૩૧	૧૫	૧૨૪	૨૦	૨૫	૬
	૧૦૦.૦૦	૬૭.૩	૩૨.૭	૬૦.૧		૫૩.૧	૫૦.૦૦

કુલ	૨૦	૫૯	૩૧	૨૦૬	૨૪	૪૭	૧૨
	૧૦૦.૦૦	૬૫.૬	૩૪.૪	૧૦૦.૦૦		૧૦૦.૦૦	૧૦૦.૦૦

કોઠામાં જમીનના પ્રમાણ અંગે જોતાં મોટાભાગનાં કુટુંબો પાસે જમીનો ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળી. આગળ જોયું તેમ કેટલાક જમીનવાળા અને જમીન વગરના બંને કુટુંબો જેમાં અન્ય જમીનો ખેડે છે જેવી કે જંગલની, પંચાયતની, ખરાબાની વગેરે. આ જમીનો જેઓ વર્ષોથી ખેડતા હોવા છતાં તેમના નામે નથી અથવા તેમની પાસે કોઈ પુરાવા કે પહોંચ નથી તેનું પ્રમાણ નીચેના કોઠા દ્વારા જોઈએ તો. તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાંથી ૫૯ કુટુંબો એવાં હતાં કે જેઓ અન્ય જમીનો ખેડતા હતા જેનું કુલ પ્રમાણ ૬૫.૬ ટકા હતું. જંગલની કે પંચાયતની જમીનનું પ્રમાણ જોઈએ તો ૨૦૬ એકર ૨૪ ગુંઠાનું જેટલું થાય છે એટલે કે અન્ય જમીન ખેડનાર કુટુંબો સરેરાશ ૧૧૧ થી ૨ એકર જેટલી જમીનો વસોથી ખેડે છે. જે જમીનો તેમના નામ પર નથી ત્યાં જંગલ પે નથી છતાં જે જમીનો જંગલમાં કે ખરાબામાં ગણવામાં આવે છે.

તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબોમાંથી ૨૮ કુટુંબો એટલે કે ૬૩.૭ ટકા કુટુંબો જંગલની જમીનો ખેડે છે જેનું પ્રમાણ ૮૨ એકર ૦૪ ગુંઠા જેટલું થાય છે. જે કુટુંબો ૭ ૩ એકર જેટલી જમીન ખેડે છે. અન્ય જમીનો ખેડતા કુલ કુટુંબોમાં ૨૨ કુટુંબો જંગલની અને ૬ કુટુંબો પંચાયતની કે ખરાબાની જમીનો ખેડતા જોવા મળ્યા હતા. એટલે કે જંગલની જમીન ખેડતા કુલ કુટુંબોના ૪૬.૯ ટકા જમીનો રાઠવાકોળી ખેડતા હતા જ્યારે પંચાયતની જમીન ૬ કુટુંબો ખેડતા હતા જે બંને જાતિના ૫૦ ટકા હતા.

તે જ રીતે ભીલ જાતિનાં ૪૬ કુટુંબોમાંથી ૩૧ કુટુંબો અન્ય જમીન ખેડતા હતા જે કુલ ભીલ કુટુંબોના ૬૭.૩ ટકા હતા જેઓ કુલ જમીન ૧૨૪ એકર ૨૦ ગુંઠા જેટલી જમીન ખેડતા હતા જે કુટુંબો ૭ ૪ એકર જેટલી જમીનો ખેડતા જોવા મળ્યા હતા. જેમાં ૨૫ કુટુંબો જંગલની જમીનો અને ૬ કુટુંબો પંચાયતની કે ખરાબાની

જમીનો ખેડતા જોવા મળ્યા હતા. જંગલની જમીન ખેડતાં કુલ કુટુંબોના ૫૩.૧ ટકા કુટુંબો લીલ જાતિના ખેડતા જોવા મળ્યા હતા.

ઉપરોક્ત કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ પથાલ આવે છે કે પોતાના નામ પરની જમીનો કરતાં પણ જંગલની અને અન્ય પંચાયતની કે ખરાબાની જમીનો ખેડતાં કુટુંબો પાસે સરેરાશ વધારે જમીનો ખેડતા જોવા મળ્યા હતા. આ જંગલની કે પંચાયતની જમીનો તેઓ વર્ષોથી જ્યાં જંગલ ન હોય કે ડુંગરના ઢોળાવોવાળી કે નદીના કોતરવાળી જમીનોમાં ખેતી કરતા હતા. જેનાથી તેમનું જીવનધોરણ ચાલતું હતું. પશુપાલન થઈ શકતું હતું.

અન્ય જમીનોની વાત કરીએ ત્યારે તપાસેલ બંધા જ કુટુંબો ડૂબાણમાં જાય છે. ગામના ડર ખાતેદારોની જમીનો ડૂબાણમાં જાય છે જ્યારે જેઓની પાસે જમીનો છે પણ ખાતાં નથી કે ઉપર જોયું તેમ જેઓ જંગલની કે પંચાયત ખરાબાની જમીનોમાં વર્ષોથી ખેતી કરે છે તેમના વળતર માટેનો કોઈ ઉપાય ખરો ? જાણવા મળ્યું તે પ્રમાણે તેવી જમીનોને તેઓ ખેડે છે તે રીતે રેઝ્યુલ્ટાઈઝ કરવી પડે. રેઝ્યુલ્ટાઈઝ ન થાય ત્યાં સુધી કંઈ વળતર મળે નહિ. આ જમીનો રેઝ્યુલ્ટાઈઝ આદિવાસી ક્યાં કરશે ? કદાચ આગેવાનો દ્વારા રેઝ્યુલ્ટાઈઝ કરવામાં આવશે તો તેની જમીનો માપણીનો પ્રશ્ન ઉભો થશે. જમીન મપાસે ત્યારે તે કેટલા વર્ષો ખેતી કરે છે તેનો પ્રશ્ન ઉભો થશે. ત્યારબાદ જે આદિવાસી કુટુંબ જેટલા વર્ષો આવી અનધિકૃત જમીનો ખેડે છે તેઓ પાસેથી જમીનવેરો જેટલાં વર્ષો જમીન ખેડે છે તેટલા વર્ષ સુધીનો વસૂલ કરવામાં આવશે. આ વસૂલ કરેલા વેરા પછી આવી પચ્ચરવાળી ઓછું ઉત્પાદનની ક્ષમતા ધરાવતી જમીનની આકારણી કેટલી કરવામાં આવશે ? ત્યારબાદ તેનો વેરો (ટેક્સ) ભરતાં તેને શું મળશે તે વિચારવા જેવો મુદ્દો છે.

ડૂબાણમાં જતા હાંફ ગામનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી, પશુપાલનનો છે. હ દરેક કુટુંબ પશુઓ પાળે છે. પશુઓ પાળવાનું મુખ્ય કારણ એ પણ છે કે જંગલના કારણે ત્યાં ધાસ-ચારો મળી રહે છે. ખેતી અને પશુને અલગ પાડી શકાય તેમ નથી. ખેતી કરે તે પશુપાલન કરે જ કારણ કે ખેતી બળદ વગર થઈ શકે નહિ. કારણ કે આદિવાસીની ખેતી એ કોઈ સપાટ મેદાનમાં કે પ્લેન ખેતરમાં નથી કે ત્યાં અન્ય સાધનો ઉપયોગમાં લઈ શકાય. ત્યાં તો બળદ અને પાંડાનો ઉપયોગ કરી ખેતી થઈ શકે છે. જેની પાસે બળદ ન હોય તે હાથથી ખોદીને પણ ખેતી કરે છે. બીજું મહત્વનું કારણ પશુપાલન માટે એ છે કે આદિવાસી પાસે કોઈ પણ પ્રકારનું એવું સાધન નથી કે જેમાંથી તેને રોકડ આવક મળે કે જેનાથી તેઓ વ્યવહાર ચલાવી શકે. આવા સંજોગોમાં અથવા કૌટુંબિક ખર્ચમાં સામાજિક ખર્ચમાં કે અન્ય ધાર્મિક ખર્ચ કરવાનો આવી પડે ત્યારે તે પોતાના પશુઓનો ઉપયોગ કરે છે. પશુઓને બદલીમાં આપે છે. હાટમાં વેચી દે છે અથવા તેનું બલિદાન આપીને પણ તેનું વળતર તે પશુ પાસેથી મેળવી લે છે. આદિવાસી સમાજમાં જોઈએ છીએ તેમ દેવ-દેવી ભગત-ભૂલો વારતહેવારના દિવસોમાં અમુક પ્રકારની વિધિઓ કરવી તે ફરજિયાત હોય છે. આવા કપરા સમયે અથવા તહેવાર ઉજવવાના સમયે તેના પાળેલાં બકરાં, મરઘાંનો ઉપયોગ એ છૂટથી કરી શકે છે. તેની પાસે પૈસા નહિ હોવાથી વેચાતું કે અન્ય વ્યવસ્થા કરી શકતો નથી ત્યારે તે પાળેલા પશુઓમાંથી એકાદનો ભોગ આપી વિધિ પતચવવામાં આવે છે. આ રીતે પણ પશુપાલન આદિવાસીઓ માટે મહત્વનો વ્યવસાય છે. જ્યારે લગ્ન જેવા પ્રસંગે દાપું આપવા માટે બળદ કે ગાય વેચી તેના પૈસા મેળવી તેનું દાપું પૂરું કરવામાં આવે છે. કોઈની પાસેથી ઉછીના પૈસા કે વસ્તુ લાવ્યા હોય તેના બદલામાં પશુ આપીને પણ પોતાનું કરજ ઉતારે છે. આમ પશુપાલન એ આદિવાસીનો મહત્વનો ઇંધો છે. તીચેના કોઠા પરથી પશુઓનું પ્રમાણ જોઈશું.

ઉપરોક્ત પશુઓની સંખ્યા દર્શાવતો કોઠો જોતાં તપાસેલ ૬૦ કુટુંબો પાસે વધારેમાં વધારે બકરાની સંખ્યા જોવા મળી હતી, જેની સંખ્યા પપજની હતી જે કુટુંબદીઠ ૬ બકરાની થાય. આમ કુટુંબદીઠ છ બકરાનું પ્રમાણ એ ઘણું સારું કહી શકાય. ત્યારબાદ મરઘાંની સંખ્યા જોઈએ તો ઉત્પત્તિ જોવા મળી હતી. મરઘાં એ પ્રકારનું પક્ષી છે કે જેની ઉત્પત્તિ પણ ઝડપી થાય છે અને નાશ પણ ઝડપી થાય છે એટલે કે જ મરઘીને ઘણાં બચાં હોય તો તેમાંથી કેટલાંક મરી જાય, કેટલાંક બિલાડાં, કૂતરાં મારી નાખે, રોગચાળો ફાટી નીકળે વગેરેના કારણે તેનો વિનાશ પણ ઝડપી થાય છે. સાથે સાથે તેનું વળતર પણ સારું મળે છે. અત્યારે એક મરઘીની રૂપ રૂપિયા જેટલો કિંમત મળે છે. તેનાં ઈંઠાં વેચે તો રૂપ થી ૩૦ પૈસા એક ઈંઠના મળે. આમ મરઘી વળતર સારું આપે છે. આદિવાસી અને મરઘાંને પણ છૂટાં પાડવાં યોગ્ય નથી. મરઘું તેમનું સસ્તું અને સારું પ્રાણી છે જે ઘરમાં ગણે રહે અને આવક સાથે પોતાના ઘણા બધા કામમાં આવે છે જેમ કે, તહેવારમાં ભગત-શૂલામાં, લગ્નમાં, બારતહેવારે, મહેમાન આવે ત્યારે, ઘર બાંધતાં, ખેતી કરતાં, કાપણી કરતાં, અનાજ લેતાં વગેરે કામોમાં મરઘાનું બલિદાન આપી શકાય તેવું કરવામાં આવે છે. તેથી મરઘું પણ અતિ મહત્વનું પક્ષી છે. તેનું પ્રમાણ ઉત્પન્નું જોવા મળ્યું હતું. જે સરેરાશ કુટુંબદીઠ ૪ મરઘાંની સંખ્યા જોવા મળી હતી.

તપાસેલ ૬૦ કુટુંબોમાં ૨૭૬ બળદની સંખ્યા જોવા મળી હતી. આગળ જોયું તેમ બળદ એ ખેતી માટે ઘણું જ મહત્વનું પશુ છે તેના સિવાય ખેતી કરી શકાય તેવું છે. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ નથી. બળદની સંખ્યા કુટુંબદીઠ ૩ની જોવા મળી હતી જે જોતાં આ વિસ્તારના રાઠવા અને ભીલોમાં પશુપાલનનું પ્રમાણ વધારે લાંબું છે. બળદો પણ સારા એવા પ્રમાણમાં રાખતા થયા છે. બળદની સંખ્યા જોયા બાદ ગાયની સંખ્યા જોઈએ તો ૧૮૪ની હતી. એટલે કે ગાયો પણ

તપાસેલ કુટુંબદીઠ બે ગાયની સંખ્યા જોવા મળી, બળદ માટે ગાય એ અનિવાર્ય છે. ગાય ન હોય તો બળદ મેળવી શકાય નહિ. પોતાની પાસે પૈસા નથી કે જેથી તે બળદ ખરીદી શકે. મોટાભાગના બળદો એ પોતાની પાળેલ ગાયના જ હોય છે. ત્યારબાદ જોઈએ તો ભેંસની સંખ્યા પણ રહી જોવા મળી હતી. જેઓની આર્થિક સ્થિતિ સારી છે તેવા કુટુંબો ભેંસો પણ પાળે છે. ભેંસના દૂધનું વેચાણ થઈ શકે તેવા ક્ષેત્રોમાં એટલે કે મંદિર ક્ષેત્રો, જરણા ક્ષેત્રો, જી. એમ. ડી. સી. ના સ્ટાફમાં વગેરે જગ્યાએ આવે છે. બાકીનું ઘરે જ ખાઈ જાય છે. ગાયનું દૂધ મોટાભાગના ખેડૂતો કાઢવા નથી. ગાય હોય એટલે વાછરડા, વાછરડી સ્ત્રીઓ હોય જ તેની સંખ્યા પણ અનુક્રમે ૭૮ અને ૪૬ની જોવા મળી હતી જે ઘણી જ સારી કહી શકાય. અન્ય પાડા અને પાડીની સંખ્યામાં ૧૪ પશુઓ જોવા મળ્યાં જેમાં ખેતી માટે પાડા અને પાડીનો સમાવેશ થાય છે. એકંદરે તપાસેલ ૮૦ કુટુંબો પાસે પશુધનની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં જોવા મળી હતી. તપાસમાં લીધેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબો અને ૪૬ ભીલ કુટુંબોમાં પશુપાલનની દૃષ્ટિએ કોઈ મોટો તફાવત જોવા મળ્યો નથી. એટલે કે પશુપાલન બંને જાતિમાં સારા પ્રમાણમાં કહી શકાય તેવી સ્થિતિ જોવા મળી છે.

કોઠો જોતાં ૪૪ રાઠવા કુટુંબો પાસે ગાયની સંખ્યા ૫૦. ૬ ટકા જ્યારે ભીલ પાસે ૪૯. ૯ ટકા તે જ રીતે ભેંસનું પ્રમાણ ૫૧. ૯ ટકા રાઠવા પાસે જ્યારે ભીલ પાસે ૪૮. ૧ ટકા તે જ રીતે બળદ રાઠવા પાસે ૪૭. ૯ ટકા જ્યારે ભીલ કુટુંબો પાસે ૫૨. ૧ ટકા જોવા મળ્યું હતું. વાછરડા રાઠવા પાસે ૪૭. ૪ ટકા અને ભીલ પાસે ૫૨. ૬ ટકા જોવા મળ્યાં હતાં. બકરા રાઠવાકોળી કુટુંબો પાસે કુલ બકરાની સંખ્યાના ૫૩. ૧ ટકા જ્યારે ભીલ પાસે ૪૬. ૯ ટકાનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. તે જ રીતે મરઘામાં કુલ મરઘાના ૬૩. ૧ ટકા રાઠવા પાસે જ્યારે ભીલો પાસે ૩૬. ૯ ટકાનું પ્રમાણ જોવા મળ્યું હતું. મરઘાનું પ્રમાણ રાઠવા કરતાં ભીલોમાં ઓછું

જોવા મળ્યું હતું જ્યારે રાઠવા કરતાં ભીલોમાં પાડાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળ્યું હતું.

પશુ માટેની છાપરી દર્શાવતો કોઠો

જાતિ	કુલ કુટુંબો	હા	ના	શ્રેણી અલગ	કુલ
રાઠવા	૪૪	૪૨	૨	-	૪૪
		૨૫.૪	૪.૬		૧૦૦.૦૦
ભીલ	૪૬	૪૪	૨	-	૪૬
		૨૫.૭	૪.૩		૧૦૦.૦૦
કુલ	૯૦	૮૬	૪		૯૦
		૨૫.૬	૪.૪		૧૦૦.૦૦

ઉપરોક્ત કોઠા દ્વારા તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાં પશુ માટેની છાપરી છે કે નથી તે ખતાવ્યું છે. કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાંથી ૮૬ કુટુંબો એટલે કે ૨૫.૬ ટકા કુટુંબો પાસે પશુ માટેની છાપરી હતી જ્યારે ૪ કુટુંબો જ એવાં હતાં કે જેમની પાસે પશુ માટેની છાપરી જોવા મળી ન હતી. જે કુલ કુટુંબોના ૪.૪ ટકાનું પ્રમાણ હતું જે નહિવત કહેવાય. આ કોઠા પરથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબો અને ૪૬ ભીલ કુટુંબો મુખ્ય પશુપાલનનો ધંધો કરે છે અથવા તેમનો જીવનવ્યવહાર પશુઓ સાથે વણાયેલો છે તે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. પશુ માટેની છાપરી પણ પોતાના ઘરની સાથે જ જોવા મળી હતી. પશુ માટેની છાપરી પોતાના ઘરથી અલગ જોવા મળી ન હતી. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પશુ સાથેના તેમના સંબંધો કેટલા ગાઠ અથવા તેઓ પશુ સાથે પોતાના જીવનના વ્યવહારો ઘણા નજીકથી વણાયેલા છે.

પશુપાલન જેટલું ઉપયોગી છે તેટલું ઉપયોગી આદિ-
 વાસીના જીવનમાં આડ છે. છોટાઉદેપુર તાલુકાના હાંફ
 ગામમાં માલિકીના આડની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં જોવા
 મળી હતી. આડ એ આદિવાસીના જીવન સાથે વણાયેલ એક
 અંગ છે. આદિવાસીઓને આડને છૂટા પાડી શકાય નહિ.
 આદિવાસી આડને ઓળખે છે. આડ આદિવાસીને ઓળખે છે.
 આડ સાથેના એના સંબંધો ઘણા ઘનિષ્ટ છે. એટલે જ આદિ-
 વાસી વર્ષોથી જંગલ પસંદ કરતો આવ્યો છે. આજે પણ તેને
 જંગલથી દૂર કરવામાં આવે તો તે ઘણો દુઃખી થાય છે. તેને
 જંગલ સિવાય રહેવાનું ગમતું નથી. તે ભલે આડને કાપતો
 હશે પણ તે આડ સિવાય રહી શકતો નથી તે હકીકત છે.
 આડ એ આદિવાસીનો ખોરાક છે. જ્યારે ચોમાસું નિષ્ફળ
 જાય, પાક તૈયાર ન થયો હોય, મજૂરી મળતી ન હોય
 ત્યારે આદિવાસી આડનો આશરો લે છે. આડ એને દરેક
 મોસમમાં કંઈ ને કંઈ આપે છે. તેથી જ તો તે જંગલને
 છોડવા તૈયાર નથી. આડપાનમાં આદિવાસીને પોતાનું
 જીવન ઘેબાય છે. આપણને તે દેખાતું નથી. જંગલનો ભાજ-
 પાલો તેનો જીવનરસ બની જાય છે. જંગલના વાંસની તે
 ભાજ બનાવે, અંબલીના ફૂલની ભાજ બનાવે. જંગલનાં ફળ-
 ફૂલ મનફાલે ત્યારે તોડી લાવી ખાઈ શકે, ગમે ત્યારે ગમે
 ત્યાં હરી ફરી શકે. સૂકા લાકડાં તેને કંડીમાં હૂંફ આપે
 તે આદિવાસીને જંગલથી છૂટો પાડવામાં આવે ત્યારે તેને
 કેટલું દુઃખ થાય તે તો કલ્પવું જ રહ્યું. આ ઉપરાંત કેટલાંક
 આડ એવાં પણ છે કે જેનાં ફળફૂલ, બી વગેરે ખાઈ શકાય.
 તેનો ઉપયોગ ખોરાકમાં કરી શકાય તેવાં આડને આદિ-
 વાસી ખૂબ જલનથી ઉછેરે છે. તેની રખેવાળી કરે છે. તેવાં
 આડોમાં મહુડો, અંબો, તાડ, ખોરડો, ચારોળી, ઉમ્પર
 વગેરે છે જેને આદિવાસી ખૂબ જલનથી ઉછેરે છે. તેની વિગતે
 નીચેના કોઠા ઉપરથી જોઈશું. પણ તે પહેલાં ઉપરોક્ત આડ
 આદિવાસીને કઈ રીતે ઉપયોગી છે તેની વિગત જોઈએ તો
 મહુડો ફળાઉ આડ છે. મહુડાનાં ફૂલ દ્વાગણ માસમાં આવે છે

ફાગણમાસ આ દિવાસી માટે મસ્તી, આનંદ, નાયવા-
 ગાવાનો માસ. એવા સમયે આ ફૂલ એની મઝામાં ઓર
 વધારો કરે છે. તેને આર્થિક મદદ પણ કરે છે. મહુડાનાં
 ફૂલનો દારૂ નીકળે છે. દારૂ આ દિવાસી પીવામાં અને
 વેચવામાં ઉપયોગમાં લે છે. આ ઉપરાંત તેનાં ફૂલ એ
 ખાવામાં પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. તેને સૂકવી ખાંડીને
 તેમાં લોટ જેવી સામાન્ય વસ્તુ નાંખવાથી તે ઘણાં જ
 સ્વાદિષ્ટ અને એક વાર ખાવાથી આખો દિવસ ભૂખ લાગે
 નહિ, અનાજની પણ જરૂર પડે નહિ બળી તે પૌષ્ટિક પણ
 એટલાં જ છે. તેને વેચવાથી ૨૦ થી ૨૫ રૂપિયા ૨૦ કિલોનો
 ભાવ મળે છે. ઓછામાં ઓછો એક મોટો મહુડો ૨૦૦ થી
 ૩૦૦ રૂપિયાની આવક મહુડાના ફૂલમાંથી આપે છે. ફૂલ પૂરું
 થાય એટલે તેની ડોળી આવે છે. આ ડોળી પણ મહુડાના
 ફૂલ કરતાં વધારે ભાવે જાય છે. તેને પીલવાથી તેમાંથી
 ડોળીનું તેલ મળે છે. આ તેલ ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં લઈ
 શકાય છે તેને આપણે ડોળિયું કહીએ છીએ. આ ડોળિયું તે
 ડોળીમાંથી મળે છે. આ દિવાસી સોંગતેલ કે અન્ય તેલ લાવી
 શકવા શક્તિ ધરાવતો નથી જ્યારે તે ડોળીમાંથી ડોળિયું
 પીલાવી તે ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. તેનાં પશુઓ જે
 ડોળી ભરની છાલ આવે છે તે ઘણી જ સ્વાદિષ્ટ અને મીઠી
 હોય છે તે ઘાકે ત્યારે માણસ પણ તેને ખાઈ શકે છે અને
 બકરાં, ગાય, બળદ પણ ખાઈ શકે છે. તેથી પશુ ઉપયોગમાં
 પણ આવે છે. આમ મહુડો એ ઘણો જ ઉપયોગી છે. આ
 ઉપરાંત તે દવાના ઉપયોગમાં પણ આવે છે. શરીરે કળતર
 કે વાઝું હોય ત્યારે મહુડાના ફૂલ બાફીને બાંધવાથી સારું
 થાય છે. આવી ખોરાકયુક્ત ઔષધી એ મહુડો પૂરી પાડે
 છે. આ ઉપરાંત પણ આ દિવાસીની નજરે ઘણા બધા ગુણો
 હશે તેવું હું માનું છું.

ત્યારબાદ અંબાની વાત કરીએ તો અંબો એ તો
 અમૃત સમાન કેરી આપનાર ઝાડ છે. એનાથી આપણે બધા
 પરિચિત છીએ. આમ છતાં ગરમીના દિવસોમાં જ્યારે
 લોકો કેરીનું ક્યુંબર કરે છે ત્યારે આ દિવાસી કાથી કેરીને

પથ્થર પર વાટી તેમાં મરચું મીઠું નાંખી તેનો ઉપયોગ રોટલા સાથે ખાવામાં કરે છે તેથી શાકની કે અન્ય જરૂર પડતી નથી. ળ્ણી કેરી પાકે ત્યારે ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે. તેને વેચવાથી પણ સારી આવક મેળવી શકાય છે. આખી આંબો પણ ઘણો જ મહત્વનો છે. તેથી સરકારે તેને કાપવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે કે જે ફળ ખાઈ શકાય તેવાં ઝાડને કાપવાં નહિ.

એ જ રીતે તાડ પણ અતિ મહત્વનું ઝાડ છે. તાડને તૈયાર થતાં ૨૫ વર્ષ લાગે છે. તાડ ખૂબ ધીમી ગતિએ તૈયાર થાય છે. દેખાવમાં નાનું હોય ત્યારે તાડી આપે છે પણ તેને તાડ આવતાં ઓછામાં ઓછાં ૨૫ વર્ષ લાગે છે. એક તાડ દિવસની ૮ થી ૧૦ કિલો તાડી આપે છે. તાડીની એક ખોટલનો એક રૂપિયો મળે છે. એક ખોટલમાં એક કિલો ગણીએ તો પણ દિવસના ૮ થી ૧૦ રૂપિયાની આવક તાડ આપે છે. તાડી ફાગણ અને ચૈત્ર માસ એમ બે માસ વધારે આપે છે.

તાડની બે જાત આવે છે. વાંઝિયા અને સૂર્યા. વાંઝિયા ૧ વર્ષમાં બે માસ તાડી આપે છે. બે માસ તાડી આપ્યા પછી નીગાલનો પાક આપે તે બે માસ ચાલે. તાડ-ફળી રાખે તો તાડી મળતી નથી, પણ તેનાં ફળ મળે છે. તાડફળીના ફળને વેચવામાં તેમ જ ખાવામાં ઉપયોગ કરી શકાય છે. તાડફળીના ફળ ફાગણ માસમાં આવે છે. કુલ ૧ વર્ષમાં છ માસ તાડીનો પાક લઈ શકાય છે. તાડનું ઝાડ ૧૫૦થી ૨૫૦ ફૂટ જેટલું ઉંચું થાય છે. તેના ઉપર માટલાં બાંધી એક વાટ બનાવી તેમાં તાડી ભેળી કરવામાં આવે છે જે જગ્યાએ તેનાં ફળ લાગવાનાં હોય તે જગ્યાએ કાપી તેમાંથી ટપકતો રસ એકઠો કરવામાં આવે છે તેને તાડી કહેવામાં આવે છે. દિવસમાં વણવાર તાડી મેળવી શકાય છે. જેટલીવાર તાડી મેળવે તેટલીવાર તેની વાટને સાફ કરવામાં આવે છે. આમ તાડ પણ આર્થિક રીતે

ધણું જ ઉપયોગી ઝાડ છે. વળી તેને તૈયાર થવામાં જે સમય લાગે છે તે ઘણો જ વધારે છે. તેથી તેમને ખીજ જગ્યાએ ખસેડવામાં આવે ત્યારે તેમને ૨૫ વર્ષ સુધીની તપ સ્થયા જતી કરવી પડે છે. ૨૫ વર્ષે નવું ઝાડ તૈયાર શ્રમમાં થાય ત્યાં સુધીની આવક પણ જતી કરવી પડે છે. તેના બદલામાં તેમને લાડનું કે ઝાંઝૂમું સું વળતર મળવાનું છે તેનું કશું જ નિશ્ચય નથી.

બોરડી અને ચારોળી :

બોરડી બે પ્રકારની જોવામાં આવી. મોટાં બોર અને નાનાં બોર આવે તેવી. નાનાં બોર લોકો ખાઈ જાય છે જ્યારે મોટાં બોરનો વેપાર કરી શકાય છે. બોરડી બે-ત્રણ વર્ષે બોર આપતી થઈ જાય છે. તેનાં ખટમીઠાં બોર ઘણાં જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. નાનાં બોર પણ એકઠાં કરી હાટમાં કે અન્ય અંદરોઅંદર વેચવામાં આવે છે. તપાસેલ હાંફ ગામમાં બોરડીની સંખ્યા સારી જોવા મળી હતી. હાંફ ગામના પટેલ પાસે ૪ થી ૫ બોરડીનાં મોટાં ઝાડ હતાં જેમાંથી તેમને દર વર્ષે ૨૦૦થી ૩૦૦ રૂપિયા સુધીની આવક થાય છે અને લોકો તથા ઘરનાં બાળકો ખાય તે વધારાનાં. તે જ રીતે કેટલાંક કુટુંબો પાસે ચારોળીનાં ઝાડ પણ જોવા મળ્યાં હતાં. ચારોળીનાં ઝાડ મહુડાનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. તેને ફૂલનાં ગૂમખાં આવે છે. તેનાં ફળ આવે છે અને તે ફળ તોડી તેમાંથી ચારોળી મેળવવામાં આવે છે. આદિવાસીઓ ચારોળી વીણવા જાય છે. ખાનદેશની અને છોટા-ઉદેપુરની ચારોળી વખણાય છે. ચારોળી તૈયાર થાય ત્યારે તેને હાટમાં વેચે તેના બદલામાં હલકું ધાન્ય કે ચોખાની કણકી મેળવવામાં આવે છે. આમ ચારોળીનું ઝાડ પણ આ વિસ્તારના આદિવાસીઓ માટે ધણું જ મહત્વનું ઉપયોગી ઝાડ છે.

તે જ રીતે અન્ય ઝાડમાં અંબલી, ઉમ્પર વગેરેનાં ઝાડ પણ માલિકીનાં હોય છે. ઉમ્પરનાં ફળ ખાઈ શકાય છે. અંબલી પાકે ત્યારે તેનાં છાંવરાં ઉખેડી હાટમાં કે

બજારમાં લેથી દેવામાં આવે છે. એ રીતે બેકે એક ઝાડ
આદિવાસીના જીવનમાં ઘણું જ ઉપયોગી જોવા મળ્યું હતું.
આ ઉપરાંત જંગલની ગૌણ પેદાશ એકઠી કરવાનું કામ પણ
આદિવાસી બાળકો કરે છે તે આપણે આગળ જોયું. આમ
આદિવાસી અને જંગલ બંનેને છૂટા પાડી શકાય તેમ નથી.

નીચેની કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે
તપાસેલ ૬૦ કુટુંબો પાસે માલીકી ધરાવતાં ઝાડની સંખ્યા
કેટલા પ્રમાણમાં જોવા મળી હતી.

ଅନୁଷ୍ଠାନ ସମ୍ପର୍କୀତ ବିବରଣୀ

ନାମ	କ୍ର. ସଂଖ୍ୟା	ମୂଲ୍ୟ	ଅଂଶ	ତାରିଖ	କାର୍ଯ୍ୟ	ଅନ୍ୟ ବିବରଣୀ
ଅନୁଷ୍ଠାନ	୪୪	୭୫	୫୨	୧୧	୧	୩
		୫୨.୫	୫୨.୫	୫୨.୫	୫୦.୦	୩୩.୩
ମୋଟ	୪୫	୧୨୭	୧୦୪	୧୦୭	୧୦୦.୦୦	୧୩୩.୬
	୧୦	୧୦୦.୦୦	୧୦୦.୦୦	୧୦୦.୦୦	୧୦୦.୦୦	୧୦୦.୦୦

ઉપરોક્ત કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે તપાસેલ નેતું કુટુંબો પાસે ૧૪૩ મહુડા નાં ઝાડ જોવા મળ્યાં હતાં. તે જ રીતે આંબાની સંખ્યા ૧૪૨ની જોવા મળી હતી. તાડની સંખ્યા ઓછી જોવા મળી હતી. તેનું કારણ કે તેને ત્રીસ વર્ષ લાગે છે તેની સંખ્યા ૪૩ની હતી. જ્યારે બોરડીની સંખ્યા ૧૦, ચારોળી ૧૮ અને અન્ય ઝાડો ઝાડ ૩ જોવા મળ્યાં હતાં. જાતિવાર જોઈએ તો તપાસેલ ૪૪ રાઠવાકોળી કુટુંબો પાસે મહુડાની સંખ્યા ૭૫ જોવા મળી હતી જે કુલ મહુડાના ઝાડના પર, ૪ ટકા, આંબા ૫૬ જે કુલ આંબાના ઝાડના ૪૧.૬ ટકા, તાડ ૨૨ જે કુલ તાડનાં ૫૧.૧ ટકા, બોરડી ૬ જે કુલ બોરડીના ૬૦ ટકા ચારોળી ૩૩.૩ ટકા અને અન્ય ૩ ઝાડ જોવા મળ્યાં હતાં.

તે જ રીતે ભીલ જાતિનાં ૪૬ કુટુંબો પાસે કુલ ૪ મહુડાનાં ઝાડ ૪૭.૬ ટકા, કુલ આંબા ૫૮.૪ ટકા કુલ તાડના ૪૮.૬ ટકા કુલ બોરડીના ૪૦.૦ ટકા, કુલ ચારોળીના ૬૬.૭ ટકા ઝાડ જોવા મળ્યાં હતાં. આંબા અને ચારોળીનાં ઝાડ ભીલ કુટુંબો પાસે રાઠવા કરતાં વધારે જોવા મળ્યાં હતાં જ્યારે મહુડા, તાડ, બોરડીનાં ઝાડ ભીલો કરતાં રાઠવા કુટુંબો પાસે વધારે જોવા મળ્યાં હતાં. આમ સરેરાશ કંઈ મોટો તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. પણ એકંદરે ઝાડની સંખ્યા ખૂબ સારી જોવા મળી હતી જે તેમના જીવનમાં ઘણી જ ઉપયોગી અને આર્થિક લાભદાયક છે તેમ કહી શકાય અને જંગલ કે ઝાડ સાથેનો તેમનો વ્યવહાર કેવો છે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

તપાસેલ ૬૦ કુટુંબોમાં ૪૪ રાઠવાકોળી અને ૪૬ ભીલ જાતિનાં કુટુંબોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને અન્ય મજૂરી છે. કેટલાક રાઠવા કુટુંબો છે જે નોકરી કરે છે. ખેતી સાથે પૂરક એવો ઇંધો પશુપાલનનો છે. માલીકીનાં ઝાડ જે કુટુંબો પાસે જોવા મળ્યાં છે તેની આવક ખેતી, પશુપાલન અને ઝાડ સાથે ગણી લેવામાં આવી છે. નોકરી કરતા રાઠવા કુટુંબો કેવા પ્રકારની નોકરી કરે છે તે

જોતાં મોટાભાગના બોરબોપરેટર, મદદનીશ, પચ્ચરની
 ગાડીઓમાં તથા કારખાનામાં કામ કરતા લેબરો હતા.
 જી. એમ. ડી. સી. ના કારણે તેમને સરકારી ધારાધોરણ પ્ર
 પ્રમાણેનો પગાર મળતો હોવાથી એક કારીગરને ૪૦૦થી
 ૫૦૦ રૂપિયા સુધીનો માસિક પગાર મળતો હતો. કંપનીના
 નિયમ પ્રમાણે તેમની ચાર રજાઓ કપાલ પગારે મળે છે.
 એટલે કે કામ કરેલ દિવસ પ્રમાણે પગાર મળતો હતો. વ્રણ
 પાળીમાં કામ ચાલતું હોવાથી પાળી પ્રમાણે કામે જવું
 પડતું હતું. આ ઉપરાંત કંપનીના નિયમ પ્રમાણેના લાભો
 પણ મળતા હોવાથી નોકરી કરતાં કુટુંબોની આવકો
 પ્રમાણમાં સારી જોવા મળી હતી. ધંધો કરતું એક કુટુંબ
 જોવા મળ્યું હતું જે રાઠવા કોળીનું હતું. તે સુધારીકામ
 કરતો પણ તે પોતાના ગામમાં કે નજીકના ગામમાં ઘર
 બાંધવાનું, હળ બનાવવાનું, ખાટલા બનાવવાનું, પુરશી
 બનાવવી વગેરે કામ પોતાની આવડત પ્રમાણેનું કરતો. આ
 સિવાય મજૂરી એ મુખ્ય વ્યવસાય હતો. મજૂરી મોટાભાગે
 ચોમાસાની મોસમમાં ખેતમજૂરી, જંગલમજૂરી, રોપા વાલવા,
 ખોડા ખોદવા વગેરે. સિયાળે, ઉનાળે, બાંધકામની મજૂરી.
 બાંધકામમાં સરકારી રાહતકામો, રોડની મજૂરી,
 મકાન બાંધવાની મજૂરી, છૂટક મજૂરી, જી. એમ. ડી. સી. ના
 કારખાનામાં અથવા અન્ય જગ્યાએ બે-વ્રણ દિવસ પ્રમ મળે
 ન મળે એવા પ્રકારની મજૂરી કરવા. જંગલનું પ્રમાણ દિવસે
 દિવસે ઓછું થવાના કારણે જંગલની ગૌણ પેદાશ ભેગી કર-
 વાની આવકો ખૂબ ઓછી થતી. વળી જંગલની ગૌણ
 પેદાશના ભાવો પણ વેપારીઓ ખાસ આપતા નથી તેથી
 પણ ઓછી આવક જોવા મળે છે. એક કિલો ગુગળ ભેગો
 કરે ત્યારે ૫ રૂપિયા મળે છે તે ઘણી જ ઓછી કહેવાય.
 આ ઉપરાંત ચારોળી, કરાઈનો ગુંદર, બરુની છાલ,
 ડીમરુનાં પાન વગેરે કેટલાંક કુટુંબો એકઠાં કરતાં માલુષ
 પડયાં હતાં. અન્ય મજૂરીમાં કોઈ વેપારીનો માલ ઉંચકી
 જવો, કડીપાણી કોઈના કામે વસ્તુ લઈ આવવી કે મૂકી

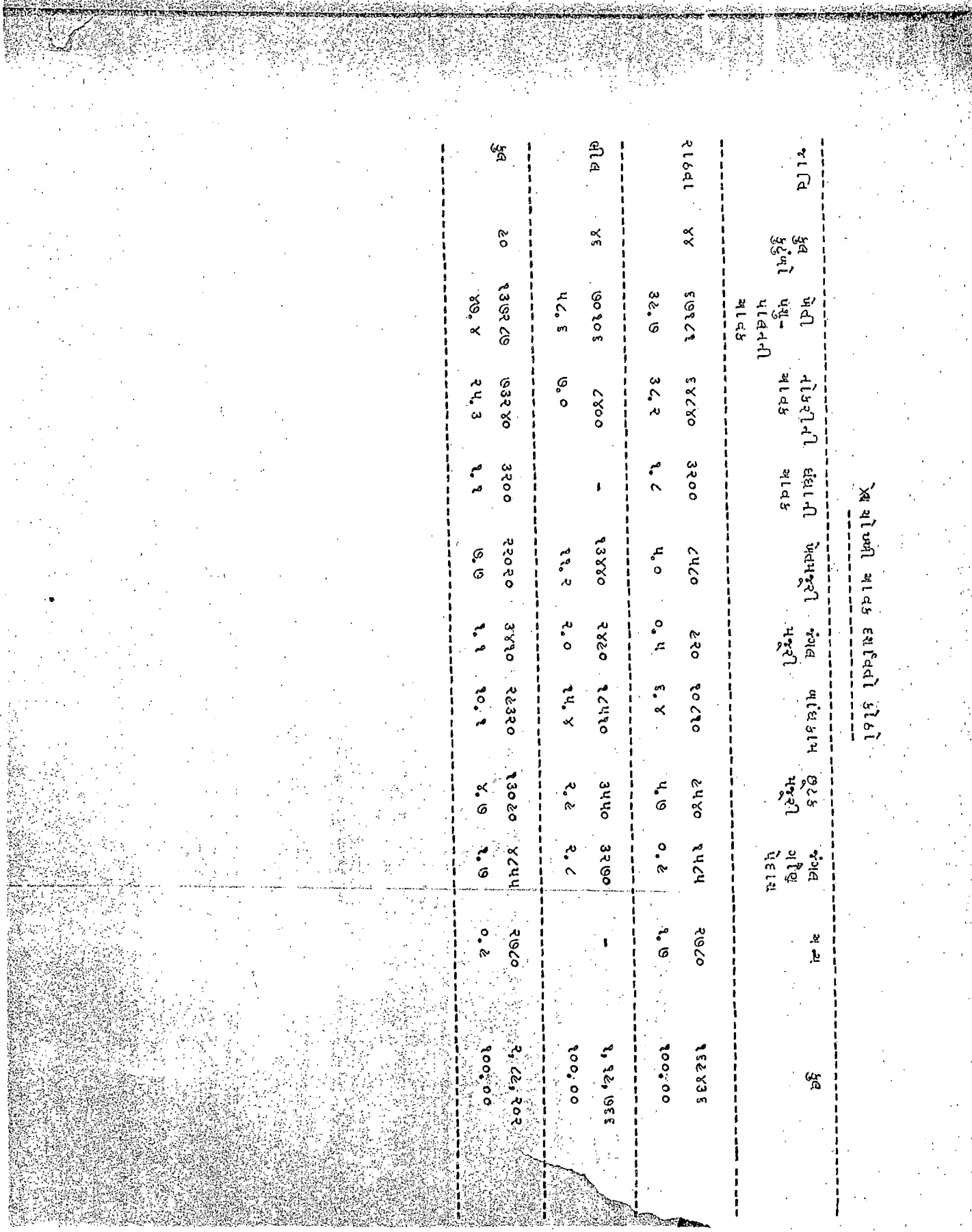
માવવી વગેરે જુદા જુદા પ્રકારનાં કામો કરતા માલુમ
પડ્યા હતા. પુરુષો બાંધકામ, જી. એમ. ડી. સી. ના
કામોમાં જાય છે જ્યારે સ્ત્રીઓ છૂટક મજૂરી, રોકડકામ
ખેતીમજૂરી, જંગલપેદાશ એકઠી કરવી, નવરાશના સમયમાં
સ્ત્રીઓ વહેળામાંથી માછલાં પણ પકડી લાવે છે.

બાળકો જંગલપેદાશ એકઠી કરવી, ઢોર ચરાવવાં,
નાનાં બાળકોને રાખવાનું કામ કરે છે.

ମାସିକୀ ଶାସନର ବିବରଣୀ

ମାସିକୀ ଶାସନର ବିବରଣୀ
 ଶାସନର ନାମ
 ଶାସନର ନମ୍ବର
 ଶାସନର ତାରିଖ

କ୍ର. ସଂଖ୍ୟା	ବିବରଣୀ	ମାତ୍ରା	ଦର	ମୂଲ୍ୟ	ଅନ୍ୟ ବିବରଣୀ	ମୂଲ୍ୟ
୧	ମାସିକୀ ଶାସନର ନାମ	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦
୨	ମାସିକୀ ଶାସନର ନମ୍ବର	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦
୩	ମାସିକୀ ଶାସନର ତାରିଖ	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦
୪	ମାସିକୀ ଶାସନର ମୂଲ୍ୟ	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦
୫	ମାସିକୀ ଶାସନର ଅନ୍ୟ ବିବରଣୀ	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦
୬	ମାସିକୀ ଶାସନର ମୂଲ୍ୟ	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦
୭	ମାସିକୀ ଶାସନର ଅନ୍ୟ ବିବରଣୀ	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦
୮	ମାସିକୀ ଶାସନର ମୂଲ୍ୟ	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦
୯	ମାସିକୀ ଶାସନର ଅନ୍ୟ ବିବରଣୀ	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦
୧୦	ମାସିକୀ ଶାସନର ମୂଲ୍ୟ	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦		୧୦୦

તપાસેલ ૨૦ કુટુંબોની જુદા જુદા વ્યવસાય પ્રમાણેની ચોખ્ખી આવકો ૪ કોઠા દ્વારા જોઈએ તો કુલ આવકના ૪૭.૪ ટકા આવક ખેતી પશુપાલનની જોવા મળી હતી. નોકરીની આવકો કુલ આવકના ૨૫.૩ ટકા, જંગલમજૂરીની ૧.૧ ટકા, બાંધકામની ૧૦.૧ ટકા, છૂટક મજૂરીની ૪.૭ ટકા, જંગલ ગૌણ પેદાશ ૧.૭ ટકા અને ૦.૬ ટકા અન્ય આવકો મેળવતા હતા. ખેતી પશુપાલનનો મુખ્ય વ્યવસાય હોવાથી તેની આવકો અન્ય આવકોના સરેરાશ ૫૦ ટકા જેટલી આવકો જોવા મળી હતી. નોકરીની આવકમાં પણ સારી જોવા મળી હતી. ખેતમજૂરીની આવક ૭.૭ ટકા હતી જે ચોમાસામાં વધારે મળે છે જ્યારે શિયાળે ઉનાળે કંઈ કામ ન મળે ત્યારે બહાર બાંધકામમાં રોડ બનાવવા કે કોન્ટ્રાક્ટનાં કામોમાંથી આવકો મેળવતા હતા. તેથી જ તેની આવક કુલ આવકના ૧૦.૧ ટકા જોવા મળી હતી. જંગલના કૂપો દર વર્ષે નીકળતા નહિ હોવાથી તેની આવકો ઘટત ૧.૧ ટકા જોવા મળી હતી. જંગલ ગૌણ પેદાશની આવકો પણ ભાવ નહિ મળવાને કારણે ઘણી જ ઓછી જોવા મળી છે જેનું પ્રમાણ ૧.૭ ટકા જેટલું જ હતું.

તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબોની આવકો જોઈએ તો ખેતી પશુપાલનની આવકો ૩૬.૭ ટકા અને નોકરીની આવક ૩૮.૨ ટકા જોવા મળી છે જે નોકરી અને ખેતીની આવક લગભગ સરખી જોવા મળી હતી. ખેતમજૂરીની આવક ૫ ટકા ધંધાની આવક ૧.૬ ટકા, જંગલમજૂરી ૦.૫ ટકા, બાંધકામ ૬.૪ ટકા, છૂટક મજૂરીની આવક ૫.૭ ટકા જોવા મળી હતી.

તપાસેલ ૪૬ ભીલ જાતિનાં કુટુંબોની આવકો રાઠવા કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારનું ચિત્ર જોવા મળ્યું હતું. ખેતી અને પશુપાલનની આવક ૫૮.૬ ટકા જોવા મળી હતી જ્યારે નોકરીની આવક ૭.૦ ટકા જ જોવા મળી હતી. એટલે કે રાઠવા કરતાં ભીલોમાં નોકરીનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળ્યું હતું.

તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોની જુદા જુદા વ્યવસાય પ્રમાણેની ચોખ્ખી આવકો ૪ કોઠા દ્વારા જોઈએ તો કુલ આવકના ૪૭.૪ ટકા આવક ખેતી પશુપાલનની જોવા મળી હતી. નોકરીની આવકો કુલ આવકના ૨૫.૩ ટકા, જંગલમજૂરીની ૧.૧ ટકા, બાંધકામની ૧૦.૧ ટકા, છૂટક મજૂરીની ૪.૭ ટકા, જંગલ ગૌણ પેદાશ ૧.૭ ટકા અને ૦.૬ ટકા અન્ય આવકો મેળવતા હતા. ખેતી પશુપાલનનો મુખ્ય વ્યવસાય હોવાથી તેની આવકો અન્ય આવકોના સરેરાશ ૫૦ ટકા જેટલી આવકો જોવા મળી હતી. નોકરીની આવક ૫૫ પશુ સારી જોવા મળી હતી. ખેતમજૂરીની આવક ૭.૭ ટકા હતી જે ચોમાસામાં વધારે મળે છે જ્યારે શિયાળે ઉનાળે કંઈ કામ ન મળે ત્યારે બહાર બાંધકામમાં રોડ બનાવવા કે કોન્ટ્રાક્ટનાં કામોમાંથી આવકો મેળવતા હતા. તેથી જ તેની આવક કુલ આવકના ૧૦.૧ ટકા જોવા મળી હતી. જંગલના કૂપો દર વર્ષે નીકળતા નહિ હોવાથી તેની આવકો ફક્ત ૧.૧ ટકા જોવા મળી હતી. જંગલ ગૌણ પેદાશની આવકો પશુ ભાવ નહિ મળવાને કારણે ઘણી જ ઓછી જોવા મળી છે જેનું પ્રમાણ ૧.૭ ટકા જેટલું જ હતું.

તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબોની આવકો જોઈએ તો ખેતી પશુપાલનની આવકો ૩૯.૭ ટકા અને નોકરીની આવક ૩૮.૨ ટકા જોવા મળી છે જે નોકરી અને ખેતીની આવક લગભગ સરખી જોવા મળી હતી. ખેતમજૂરીની આવક ૫ ટકા ધંધાની આવક ૧.૬ ટકા, જંગલમજૂરી ૦.૫ ટકા, બાંધકામ ૬.૪ ટકા, છૂટક મજૂરીની આવક ૫.૭ ટકા જોવા મળી હતી.

તપાસેલ ૪૬ ભીલ જાતિનાં કુટુંબોની આવકો રાઠવા કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારનું ચિત્ર જોવા મળ્યું હતું. ખેતી અને પશુપાલનની આવક ૫૮.૬ ટકા જોવા મળી હતી જ્યારે નોકરીની આવક ૭.૦ ટકા જ જોવા મળી હતી. એટલે કે રાઠવા કરતાં ભીલોમાં નોકરીનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળ્યું હતું.

મેતમજૂરીની આવક રાઠવા કરતાં ભીલોમાં લગભગ
બમણી જોવા મળી હતી. જંગલ મજૂરીની આવક રાઠવા
કરતાં વધુ જોવા મળી હતી. તે જ રીતે બાંધકામમાં
પણ ભીલ કુટુંબો વધારે બહાર જાય છે તેથી તેની આવક
વધુ હતી. જંગલ ગૌણ પેદાશમાં પણ ભીલ કુટુંબોની આવક
રાઠવા કરતાં વધુ જોવા મળી હતી.

આમ એકંદરે ચિત્ર જોઈએ તો મજૂરીના દરેક
કામમાં ભીલ જાતિનાં કુટુંબોની આવક વધુ જોવા મળી
હતી. ભીલોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ બિલકુલ નહિ હોવાથી
અથવા કોઈ આગવી પ્રતિભા નહિ હોવાના કારણે
કાચમી નોકરી પણ મેળવી શક્યા નથી તે સ્પષ્ટ દેખાય
છે. તેમનો વારસાગત ધંધો ખેતી, મજૂરી અને પશુપાલનનો
ધંધો કરી આવકો મેળવતા માલુમ પડ્યા હતા.

કુટુંબદીઠ વાર્ષિક આવકનો ખ્યાલ નીચેના કોઠા
દ્વારા જોઈએ તો.

કુટુંબી ૬ આવક દર્શાવતો કોષ્ટક

તારીખ	કુલ કુટુંબી આવક	પેન્શનની આવક	પેન્શનની આવક	બંધાવવાની આવક	બંધાવવાની આવક	બંધાવવાની આવક	બંધાવવાની આવક	કુટુંબી ૬ વાલિયક આવક			
૨૧/૦૧/૧૪	૪૪	૧૫૨૭	૧૪૭૩	૭૨	૧૨૫	૨૦	૨૪૫	૨૧૬	૩૭	૬૩	૩૮૫૦
૧૧/૦૨/૧૬	૪૬	૧૫૨૪	૧૮૨	-	૨૨૨	૫૪	૪૦૨	૭૭	૭૧	-	૨૬૦૨
૨૦/૦૩/૧૪	૨૦	૧૫૨૫	૮૧૭	૩૫	૨૪૪	૩૭	૩૨૫	૧૪૫	૫૩	૩૦	૩૨૧૩

કુટુંબદીઠ વાર્ષિક આવકનો કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે તપાસેલ ૮૦ કુટુંબોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ૩૨૧૩ રૂપિયાની હતી. વિવિધ પ્રકારનાં કામો કરવા છતાં એક કુટુંબની આવક અપૂરતી જોવા મળી હતી. જુદા જુદા વ્યવસાયમાંથી આવકો મેળવે છે તેનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું હતું. ખેતી-પશુપાલનમાંથી ફક્ત ૨૫૨૫ રૂપિયાની જ આવક મેળવે છે જે વધારેમાં વધારે છે. નોકરીની આવક રૂા. ૮૧૩, ઇંધાની આવક રૂા. ૩૫, ખેતમજૂરીની આવક રૂા. ૨૪૪, જંગલ મજૂરી રૂા. ૩૭, બાંધકામ રૂા. ૩૨૫, છૂટક મજૂરી રૂા. ૧૪૫, જંગલ ગૌણ પેદાશ રૂા. ૫૩ જ્યારે અન્ય આવકોમાંથી રૂા. ૩૦ મેળવે છે જેનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું કહી શકાય.

તપાસેલ ૪૪ રાઠવા અને ૪૬ ભીલ કુટુંબોની સરેરાશ કુટુંબદીઠ આવકો જોઈએ તો ખેતી અને પશુપાલનની આવકોમાં ખાસ તફાવત જોવા મળતો નથી. નોકરીની આવકમાં ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. આગળ જોયું તેમ રાઠવાકોળીમાં નોકરીનું પ્રમાણ વધારે હતું. તે જ રીતે ખેતમજૂરીમાં અને બાંધકામમાં ભીલો રાઠવા કરતાં વધુ આવક મેળવે છે, કારણ કે મજૂરી સિવાય તેમને બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. જંગલ ગૌણ પેદાશો પણ રાઠવા કરતાં ભીલ કુટુંબો વધારે એકઠી કરે છે. આમ છતાં કુટુંબદીઠ આવકોનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું કહી શકાય.

ખેતી-પશુપાલનમાંથી ચતા વાર્ષિક ઉત્પાદનમાં કેટલું ઘરવપરાશ માટે અને કેટલું વેચાણ કરે છે તેનો ખ્યાલ નીચેના કોઠા ઉપરથી આવી શકે છે. તપાસેલ ૮૦ કુટુંબોના કુલ ઉત્પાદનના ૭૬.૪ ટકા ઘરવપરાશ માટે જ્યારે ૨૩.૬ ટકા જ વેચવામાં આવે છે. એટલે કે મોટાભાગનું ઉત્પાદન ઘરવપરાશ પૂરતું મર્યાદિત હતું અથવા ઘરવપરાશ પૂરતું ન હોય ત્યાં તેનું વેચાણ ક્યાં કરવું તેનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આમ છતાં આગળ જોયું તેમ આ દિવાસીને પણ પોતાના વ્યવહારો હોય છે. સામાજિક, ધાર્મિક, વારવહેવાર વગેરે વ્યવહારોમાં ખેત-ઉત્પાદન અને પશુનું વેચાણ મને કમને પણ કરવું પડતું હોય છે.

તપાસેલ ૪૪ રાહવા કુટુંબો કુલ ઉત્પાદનના
 ૭૩.૭ ટકા ઘરવપરાશ માટે રાખતા જ્યારે ૨૬.૩ ટકા
 વેચાણ કરતા હતા. જ્યારે ૪૬ ભીલ કુટુંબોમાં ૭૨.૧ ટકા
 ઘરવપરાશ માટે જ્યારે વેચાણમાં ૨૦.૮ ટકા રાખતા
 માલુમ પડ્યા હતા.

ખેતી અને પશુપાલનમાંથી થતું વાર્ષિક ઉત્પાદન
 (૩ પિયામાં)

જાતિ	કુલ કુટુંબો	ઘરવપરાશ	વેચાણ	કુલ
રાહવા	૪૪	૬૦,૩૦૪	૨૧,૫૨૦	૮૧,૮૨૪
		૭૩.૭	૨૬.૩	૧૦૦.૦૦
ભીલ	૪૬	૬૬,૦૭૩	૧૭,૪૩૧	૮૩,૫૦૪
		૭૨.૧	૨૦.૮	૧૦૦.૦૦
કુલ	૯૦	૧,૨૬,૩૭૭	૩૮,૦૨૧	૧,૬૫,૩૯૮
		૭૬.૪	૨૩.૬	૧૦૦.૦૦

તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી પશુ-
 પાલનનો છે. ખેતી માટેની જમીનો ડુંગરો ઉપર જ્યાં
 સપાટ મેદાન હોય, જ્યાં માટીના ચર હોય તેવી
 જગ્યાએ ખેતી કરે છે. ડુંગરના ઢોળાવવાળી જમીનમાં
 પણ ખેતી કરે છે. આવી અસપાટ જમીનમાં ખેતી થઈ શકે
 તેવી જમીનોમાં મુખ્ય પાક મકાઈ, જુવાર, ખંટી, તુવેર,
 અડદ, તલ્લી, ભીંડી, કપાસ, વગેરેના પાકો લેતા હોય
 છે. આટલા બધા પાકો જોયા પછી આપણને એમ થાય કે
 આવા સરસ પાકો થાય છે તો ત્યાંની જમીનો સારી
 હશે, સુધરેલી પદ્ધતિથી ખેતી થતી હશે. પણ તેવું નથી.
 જમીનો ડુંગરની તળેટીની કેટલીક સારી છે, થી કણી અને
 કાંપવાળી છે ત્યાં કપાસ અને જુવાર સારી થાય છે. પણ

જ્યાં પથ્થરવાળી, લાલ માટીવાળી અથવા જેના થર
ઓછા હોય, ત્યાં પથ્થર હોય તેવી જમીનોમાં જંગલી
ઘાસની માફક ખેતી કરવામાં આવે છે, ત્યાં બળદથી
ખેતી થાસ પાડી તેમાં તુવેર, અડદ, જુવાર, બંટી, ભીંડી
બધું ભેગું બિયારણ ઓરવામાં આવે છે. આ બધામાંથી
ભગવાનના ભરોસે જે પાકે તે ખરું તે રીતે ખેતી કરવામાં
આવે છે. પણ જુવાર અને મકાઈનો પાક પ્રમાણમાં સારો
થાય છે. સાથે સાથે તલનો પાક પણ સારો થાય છે. તલને
ઓછો વરસાદ અને સૂકું વાતાવરણ મળે તો પાક સારો
થાય છે તેમ માનવામાં આવે છે. તપાસેલ ૨૦ કુટુંબોનું
પાકવાર ઉત્પાદન ત્રીસેના કોઠામાં આપવામાં આવ્યું છે.

ઉપરોક્ત કોઠો જોતાં તપાસેલ ૯૦ કુટુંબોમાં
 કુલ ઉત્પાદનના ૮.૪ ટકા મકાઈ, ૪૯.૬ ટકા જુવાર,
 ૫.૧ ટકા બંટી, ૭.૧ ટકા તુવેર, ૭.૧ ટકા અડદ,
 તલ્લી ૬.૫ ટકા, ભીંડી ૧.૯ ટકા, કપાસ ૦.૯ ટકા
 ઘાસ ૧૩.૪ ટકા જોવા મળ્યું હતું. કુલ ઉત્પાદનમાં
 ૪૯.૬ ટકા ઉત્પાદન જુવારનું જોવા મળ્યું હતું જે સૌથી
 વધારે છે. એટલે કે મુખ્ય ધાન્ય જુવાર હોવાથી ખોરાકમાં
 જુવારનો ઉપયોગ વધારે થાય છે. ત્યાર પછી ૮.૪ ટકા
 મકાઈનું ઉત્પાદન જોવા મળ્યું હતું. આગળ જોયું તેમ તલના
 પાક માટે આબોહવા માફક હોવાથી તેનું ઉત્પાદન પણ
 મકાઈ પછી આવે છે જેનું પ્રમાણ ૬.૫ ટકા હતું. તલનો
 ઉપયોગ મોટાભાગે વેચી દેવામાં થાય છે તેનું તેલ કાઢી
 ખાવામાં ઉપયોગ કરતા નથી તેનું કારણ એ પણ હોઈ શકે
 કે તલનો ભાવ સારો મળે છે. ત્યાર પછી કઠોળમાં તુવેર
 અને અડદના પાકનું પ્રમાણ ૭.૧ ટકા જેટલું સરખું જોવા
 મળ્યું હતું. તુવેર અને અડદ ઓછા પ્રમાણમાં વેચે છે કારણ
 કે તેમનો મુખ્ય ખોશક દાળ અને રોટલાનો છે. જરૂર પડે
 તો તેને પણ વેચવામાં આવે છે પણ આગળના કોઠામાં
 જોયું તેમ ખાધાખોરાકી માટે આવતા અનાજને ખાસ વેચ-
 વામાં આવતું નથી. બંટીના પણ રોટલા બનાવી ખાઈ
 શકાય છે. તેની થૂલી જેવું પણ બનાવે છે જેનું પ્રમાણ ૫.૧
 ટકા હતું. આ શર્ચની વાલ એ છે કે ભીંડીનો ઉપયોગ પણ
 ખાવામાં કરવામાં આવે છે. ભીંડી પાકે ત્યારે તેને સૂકવી
 તેને દળી તેના રોટલા બનાવી ખાય છે. ભીંડીના ફૂલની
 ભાજી પણ બનાવી ખાઈ શકાય છે. ભીંડીનું પ્રમાણ ૧.૯
 ટકા જ જોવા મળ્યું હતું. તેના રેસા બનાવી દોળી
 બનાવવામાં પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે. કેટલાક રાઠવા
 કુટુંબો કપાસનું વાવેવર પણ કરતા થયા છે. જો કે પ્રમાણ
 ૦.૯ ટકા જેટલું જ જોવા મળ્યું હતું. પશુપાલનનો ધંધો
 હોવાથી ખાસ સાયલી રાખવામાં આવે છે જે કુલ ઉત્પા-
 દનના ૧૩.૪ ટકાનું પ્રમાણ હતું.

તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબો અને ૪૬ ભીલ કુટુંબોમાં
 પાકવાર ખેતીમાંથી ઉત્પાદન જોઈએ તો મકાઈ રાઠવામાં
 ૧૩.૦ ટકા જ્યારે ભીલમાં ૪.૭ ટકા જ જોવા મળી હતી
 એટલે કે ભીલો પાસે મકાઈ થઈ શકે તેવી સપાટ કે સારી
 જમીનો ન હતી તેથી તેઓ મકાઈનો પાક ઓછો મેળવી
 શકે છે. જુવારનું પ્રમાણ જોઈએ તો રાઠવાઓ ૪૪.૩ ટકા
 છે જ્યારે ભીલો ૫૩.૬ ટકા. એટલે કે ભીલો મકાઈ કરતાં
 જુવારનું વાવેતર વધુ કરે છે કારણ કે તેમની પાસે જુવાર
 માટેની અનુકૂળ જમીન હતી. તે જ રીતે બંટીમાં રાઠવાઓનું
 ૪૨.૪૪% ઉત્પાદન ૩.૦ ટકા હતું જ્યારે ભીલોમાં ૬.૮ ટકા
 હતું જે રાઠવા કરતાં બમણું જોવા મળ્યું હતું. તુવરનું
 ઉત્પાદન લગભગ સરખું જ જોવા મળ્યું હતું. તે જ રીતે
 અહમમાં પણ સરેરાશ સરખું જ ઉત્પાદન છે. તલનું ઉત્પાદન
 ભીલ કરતાં રાઠવાઓમાં વધુ જોવા મળ્યું હતું. ભીંડીનું
 ઉત્પાદન ભીલ કુટુંબોમાં વધારે હતું જ્યારે કપાસનું વાવેતર
 એક પણ ભીલ કુટુંબમાં જોવા મળ્યું ન હતું. ઘાસનું પ્રમાણ
 રાઠવા અને ભીલોમાં સરખું જોવા મળ્યું હતું.

આ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે રોકડીયા અથવા વધુ
 આવક પ્રાપ્ત થાય તેવા પાકો ભીલો કરતાં રાઠવામાં
 વધારે પ્રમાણમાં હતા જ્યારે ભીલો હજુ પણ હલકા ધાન્યના
 પાકો જ લેતા માલુમ પડ્યા હતા.

ખેતી અને પશુપાલનની આવક જોઈ હવે ખેતી અને પશુપાલન માટે કરવામાં આવતું ખર્ચ જોઈએ તો નીચેના કોઠામાં બતાવ્યા પ્રમાણે તપાસેલ ૬૦ કુટુંબોના કુલ ખર્ચના ૧૪.૮ ટકા ધરના ખિયારણ પાછળ જ્યારે ૪.૪ ટકા રોકડ ખિયારણ ખરીદતા હતા. એટલે કે રાઠવા અને ભીલો પોતાના ધરનું ખિયારણ સંઘરી રાખે છે જેનો ઉપયોગ ચોમાસુ ખેતમાં કરવામાં આવે છે. તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હોવાથી ખેતરમાં જે કંઈ પાકે તેમાંથી અમુક સારા દાણાવાળો ભાગ ખિયારણ માટે દરેક કુટુંબ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં રાખે છે. હમણાં હાઈપ્રીડની જુવાર અને મકાઈ મળતી હોવાથી તેની કોથળીઓ વેચાતી લાવતા થયા છે પણ મોટાભાગના ખેડૂતો પોતાના ધરમાં ખિયારણ સંઘરી રાખતા હોય છે. દરેક કુટુંબના ધરના ઉચાણવાળા ભાગમાં ખિયારણના પચકા આપણી નજરે પડે જ. તે જ રીતે ખાતર પાછળનો ખર્ચ જોઈએ તો કુલ ખર્ચના ૩૧.૦ ટકા ધરનું ખાતર જ્યારે ૫.૮ ટકા ખાતર વેચાતું લાવેલા હતા. એટલે કે પશુપાલનના કારણે ખાતર થાય તે ખેતરમાં જ નાંખવામાં આવે છે. આગળ જોયું તેમ રોજેરોજનું ખાતર ખેતરમાં વેરી દેવામાં આવે છે. કેટલાક રાઠવા કુટુંબો ખાતરને ભેગું કરતા હતા પણ તેનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું કહી શકાય. જ્યારે વેચાતું ખાતર સુરિયા એ સળસીડીમાં મળે અથવા હાઈપ્રીડ ખિયારણની કોથળી લાવ્યા હોય તે એકાદ થેલી ખાતર લાવે તો પાક સારો ઉતરે તે ગણપ્રીથી નોકરી કરતા કે આર્થિક રીતે સારાં કુટુંબો ખાતરનો ઉપયોગ કરે છે. બધા જ રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ કરતા નથી.

નાના ઓજારોનું ખર્ચ કુલ ખર્ચના ૪.૧ ટકા જેટલું હતું. નાના ઓજારમાં કોદાળી, કુહાડી, દાતરડાં વગેરેને ધાર કાઢવાના વગેરેનો ખર્ચ થાય છે. ધાસચારાનો ખર્ચ કુલ ખર્ચના ૩૫.૫ ટકા જેટલો થાય છે એટલે કે ધાસચારો વેચાતો કે પૈસા ખર્ચી નહિ લાવતાં ધરનો કે

જંગલમાંથી મેળવી લે છે. ખાસ કરીને ગુવારના ઘાસના પૂળા સંઘરી રાખે છે. જંગલમાંથી મોટું ઘાસ કાપી તેના પણ પૂળા બાંધી સંઘરી રાખવામાં આવે છે. તેની કોઈ કિંમત આપવી પડતી નહિ હોવાથી તે ઘરનો જ છે તેમ માનવામાં આવે છે. બીજી ચોખાસામાં જ્યારે સૂકું ઘાસ ન મળે ત્યારે અંદરોઅંદર વેચાતો મેળવે છે.

કુલ ખર્ચના ૧.૮ ટકા જમીન મહેસૂલ હતું. એટલે કે મોટાભાગના ખેડૂતો પાસે નામવાળી જમીનો ઓછી હતી. તેઓ જંગલની કે અન્ય પંચાયતની જમીનો ખેડતા હતા તેથી જ દંડની રકમ પણ જમીન મહેસૂલ જંટલી જ ભરવા હતા. કેટલાક ખેડૂતો ખીકના કારણે જે દંડની રકમ માગે તે આપી દેતા અને તે જ ખેતરમાં ખેતી કરતા. હજી સાડે મેળવવાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હતું. કારણ કે દરેક કુટુંબો પાસે બગદ અને હળની સગવડ હતી. ન હોય તો પણ તે જાંતિલાઈ પાસેથી કે કુટુંબી પાસેથી એક બે દિવસ બગદ, હળ માગી લાવીને પણ ખેતી કરી લેતા હોવાથી હજી અને પાડાનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળ્યું હતું. બન્ને જાંતિઓમાં ખર્ચનું પ્રમાણ લગભગ સરખા જેવું જ જોવા મળ્યું હતું. પણ રાઠવાઓ નોકરી કરતા હોવાથી વિચારણ અને ખાતર વેચાવું લાવી ઉપયોગ કરતા હતા જેનું પ્રમાણ ભીલો કરતાં વધુ જોવા મળ્યું હતું.

કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ

જાતિ	કુલ કુટુંબો	ઘરનું	રોકડ	શાખ	કુલ ખર્ચ
રાઠવા	૪૪	૧૩૩૩૫	૫૬૭૪	૧૦	૧૮૦૧૯
		૭૦.૧	૨૯.૮	૦.૧	૧૦૦.૦૦
ભીલ	૪૬	૧૪૪૩૦	૨૦૩૭	૨૮૦	૧૬૭૪૭
		૮૬.૨	૧૨.૨	૧.૬	૧૦૦.૦૦
કુલ	૯૦	૨૭૭૬૫	૭૭૧૧	૨૯૦	૩૫૭૬૬
		૭૭.૬	૨૧.૬	૦.૮	૧૦૦.૦૦

કુલ ઉત્પાદન ખર્ચનો કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે તમાસેલ ૯૦ કુટુંબો કુલ ઉત્પાદન ખર્ચના ૭૭.૬ ટકા ઘરનો જ ખર્ચ કરતા હતા એનો અર્થ એ થયો કે હજુ તેમને આધુનિક કહી શકાય તેવાં સાધનો, પિયારણ, ખાતરનો ઉપયોગ કરતા નથી પણ પોતાની જૂની પદ્ધતિ-ઓથી જ ખેતી કરે છે. બીજો અર્થ એ પણ થાય કે તેમની પાસે હજુ એટલી આવકો નથી કે જે રોકડેથી ખરીદી શકે. રોકડ ખર્ચ જોઈએ તો ૨૧.૬ ટકા હતું જેમાં રાઠવા કુટુંબોના કુલ ખર્ચના ૨૯.૮ ટકા રોકડમાં અને ૭૦.૧ ટકા ઘરનું ખર્ચ કરતા હતા જ્યારે શાખ ઉપર ૦.૧ ટકા જ ખર્ચ કરતા. રાઠવાઓ રોકડમાં ખર્ચ વધુ કરતા જ્યારે ભીલો રોકડમાં ખર્ચ ઓછો કરતા માલુમ પડયા છે. ભીલો રોકડમાં ખર્ચ ઓછો કરતા તેનું કારણ તેમની આંધળો રોકડમાં ન હતી. તેઓ નોકરી કરતા ન હતા જ્યારે શાખ ઉપર પણ રાઠવા કરતાં ભીલોએ વધારે ધીરાણ લીધું છે એટલે કે તેનું પ્રમાણ ૧.૬ ટકા જેટલું હતું. જો કે તે પ્રમાણ ઓછું કહી શકાય કે તેવું ધીરાણ ઓછાં કુટુંબો જ લેતાં હશે કે જેઓ પોતાના વ્યવહારો શાહુકાર, વેપારી જોડે સારા રાખતા હોય અથવા કુટુંબોમાંથી પણ લેતા હોય અને આપતા હોય.

ઘરવપરાશી ખર્ચનો કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે તપાસેલ ૨૦ કુટુંબોના કુલ ખર્ચના ૫૮.૪ ટકા અનાજ પાછળ ખર્ચ થયું છે. શાકભાજી પાછળ ૧.૧ ટકા એટલે કે શાકભાજી ખાસ વેચાતી લાવતા નથી પણ દાળ કે ચટણી બનાવી ખાઈ લે છે. માંસ ઈંડાં પાછળ ૬.૩ ટકા ખર્ચ થાય છે. વારવહેવાર કે મહેમાન આવે ત્યારે માંસ અને દારૂથી સ્વાગત કરવામાં આવતું હોવાથી તેનો ખર્ચ વધારે છે. દૂધ પાછળ ૧.૩ ટકા, ખાંડગોળ ૧.૩ ટકા જે કુટુંબો નોકરી કરે છે અથવા આર્થિક સ્થિતિ સારી છે તેઓ ચા બનાવે છે. ધીલેલ પાછળ ૨.૦ ટકા, ચા કોફી ૦.૨ ટકા ગરમ મસાલા ૧.૭ ટકા. ગરમ મસાલામાં કંઈ તેજાના મસાલા લાપરતા નથી પણ મરચું, મીઠું, મરી વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. દારૂનો ખર્ચ ૩.૮ ટકા થાય છે. તમાકુ બીડી પાછળ ૨.૫ ટકા, બળતણ માટે જંગલના લાકડાનો ઉપયોગ કરે છે. ઘરમાં એક ચીમની રાખવામાં આવે છે જે જરૂર પડતાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. દુકાનેથી ૧૦થી ૧૫ પૈસાનું કેરોસીન લાવી રાખતા હોય છે. ફળફળાદિ જંગલમાં જ મળતાં હોવાથી તેની પાછળ ખર્ચ કરવામાં આવતો નથી એટલે કે જંગલમાં મળતાં ફળોનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાથી અથવા ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ એવી હોવાથી મુસાફરી ચાલતા જ કરવી પડે તેથી તેની પાછળ પણ ૧.૧ ટકા જેટલો ખર્ચ થાય છે. કપડાં પાછળ ૧૦.૮ ટકા ખર્ચ થયો છે. અત્યારે ખાવા ન મળે તો ચાલે પણ અંગ ઢાંકવા ગમે તેવું કપડું તો જોઈએ જ તેથી સસ્તું અને હલકું કાપડ તો ખરીદવું જ પડે તેથી તેની પાછળ ૧૦.૮ ટકા ખર્ચ જોવા મળ્યો હતો. જો કે આ ખર્ચ પણ ઓછો કહી શકાય. ખૂબ ગરીબીના કારણે એકાદ બે કપડાંથી ચલાવી લેતા હોય છે. મોટાભાગના આ દિવાસીઓ પગરખાં પહેરતા નથી કારણ કે તેમની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોય છે. કુદરતી રીતે તેઓ પગરખાં વગર ટેવાઈ ગયેલા હોવાથી તેનો ઉપયોગ

કુટુંબદીઠ ખર્ચનું પ્રમાણ જોઈએ તો રાઠવાકોળી કુટુંબોની આવક અને ખર્ચ સપ્રમાણ જોવા મળે છે. એટલે કે જે કંઈ મેળવે છે તે બધું ખર્ચાઈ જાય છે એનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે તેમની આવકો નોકરીના કારણે વધી છે તેથી તેઓ આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ પણ કરી શકે છે. પણ જીવનધોરણ જોતાં કુટુંબદીઠ જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે અપૂરતું છે. એટલે કે તેઓ પણ જે આવકો મેળવે છે તેમાં જ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. વર્ષમાં ઘણી વાર ભૂખ્યા રહીને પણ ચલાવે છે. ભીલ કુટુંબોનું સરેરાશ ખર્ચ જોઈએ તો કુટુંબદીઠ રૂ. ૨૫૭૩ રૂ. પિયાનું છે જે ઘણું જ ઓછું કહી શકાય. અર્ધભૂખ્યા ધરામાં જીવી રહ્યા હોય તેવી પરિસ્થિતિમાં તેઓ જીવે છે. ખર્ચ કરતાં કુટુંબદીઠ આવકનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળતું હતું એટલે કે જીવન જીવવા માટે શાહુકાર, લેપારી કે અન્ય સમાસંબંધીનો સહારો લેવો પડે છે.

કુલ ૮૦ કુટુંબોનું સરેરાશ ખર્ચ રૂ. ૨૮૨૦ રૂ. પિયા છે જે ઘણું જ ઓછું કહી શકાય, તેમાં શંકા નથી. આજની આટલી મોંઘવારીમાં રૂ. ૨૮૨૦ રૂ. પિયામાં એક કુટુંબને જીવવું તે કેટલી કઠિન અને કપરી પરિસ્થિતિ કહી શકાય. આમ છતાં જંગલનો જીવ હોવાથી જંગલનો આશરો લે છે, નદીનાળાનો આશરો લઈ પોતાનું જીવન ચલાવે છે.

દેવું દર્શાવતો કોષ્ટક

નામ	કુલ કુટુંબો	દેવાદાર કુટુંબો	શાહુકાર વેપારી	સરકાર મંડળી	સહકારી બેંક	સગી-સંબંધી	અન્ય જમીનદાર	કુલ કુટુંબો
રાજીવ	૪૪	૧૬	૩૨૨૦	૭૦૦	૧૦૦૦	૧૨૫૦	-	૬૮૪૦
મજીવ	૪૬	૪૫	૪૮૨	૧૦.૨	૧૪.૭	૧૮.૨	-	૧૦૦.૦૦
બીજા	૪૬	૨૫	૩૮૪૦	-	-	૩૪૪૨	-	૭૨૮૨
			૫૨.૮			૪૭.૨		૧૦૦.૦૦
કુલ	૧૩૬	૮૬	૭૧૩૦	૭૦૦	૧૦૦૦	૪૬૨૨	-	૧૪૧૨૨
			૫૦.૪	૪.૨	૭.૧	૩૩.૩		૧૦૦.૦૦

દેવાનો પ્રકાર અને હેતુ દર્શાવતો કોઠો

જાતિ	કુલ કુટુંબો	રોકડ	વસ્તુ કિંમત	સામાજિક એવીઅર્થ	મકાન	નિવહિ	દલા	પણી	કુલ ખર્ચ
				બંધિકામ ખર્ચ					
રાહવા	૪૪	૩૨૫૦	૨૮૨૦	-	૧૦૦	૪૫૪૦	-	૧૬૦૦	૬૮૪૦
		૫૭.૦૦	૪૩.૦૦	૧૦.૩		૬૬.૩		૨૩.૪	૧૦૦.૦૦
બીજા	૪૬	૪૦૨૨	૩૧૨૦	૨૦૦	-	૬૫૮૨	-	૫૦૦	૭૨૮૨
		૫૭.૦૦	૪૩.૦૦	૨.૮		૨૦.૩		૬.૨	૧૦૦.૦૦
કુલ	૯૦	૮૦૪૨	૬૦૮૦	૨૦૦	૧૦૦	૧૧૧૨૨	-	૨૧૦૦	૧૪૧૨૨
		૫૭.૦	૪૩.૦	૩.૪	૪.૨	૭૮.૮		૧૪.૨	૧૦૦.૦૦

તપાસેલ ૬૦ કુટુંબોમાં દેવાનું પ્રમાણ જોઈએ તો તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબોમાં ૧૬ કુટુંબો દેવાદાર હતાં, વધુમાં વધુ શાહુકાર અને વેપારીનું દેવું હતું જેનું પ્રમાણ ૪૮.૧ ટકા હતું એટલે કે રાઠવા જાતિનાં કુટુંબો પણ હજુ શાહુકાર કે વેપારીની પકડમાંથી મુક્ત ન હતાં. સરકારે જુદી જુદી જાતની સહાયક સ્કીમ બનાવી લોન સબસીડી આપવાની જોગવાઈ કરી હોવાથી સરકારનું દેવું ૧૦.૨ ટકા, સહકારી મંડળીનું ૧૪.૭ ટકા, બેન્કનું ૮.૮ ટકા જ્યારે સગાસંબંધીનું ૧૮.૨ ટકા દેવું જોવા મળ્યું હતું. બળદ ખરીદવા કે ભેંસ ખરીદવા માટે જે સરકારી લોન મળે તે લોન સરકારી, સહકારી કે બેન્કનું દેવું છે. બાકી ખાદા-ખોરાકી કે સામાજિક અર્થ પાછળ અર્થ કરવો પડે ત્યારે તે શાહુકાર કે વેપારી કે સગાસંબંધીનો આશરો લીધો છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે જ રીતે તપાસેલ ૪૬ ભીલ જાતિનાં કુટુંબોનું ચિત્ર કંઈ જુદું જ જોવા મળે છે. ૨૫ કુટુંબો દેવાદાર હતાં તેમને સરકારી, સહકારી કે બેન્ક પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારની લોન કે કંઈ લીધું નથી જ્યારે દેવાનું પ્રમાણ પણ વધારે છે. તેમને ૫૨.૮ ટકા શાહુકાર વેપારી પાસેથી જ્યારે ૪૭.૨ ટકા સગાસંબંધી પાસેથી દેવું કર્યું છે. એટલે કે તેઓ મોટાભાગે આજે પણ શાહુકાર વેપારી અને સગાસંબંધીનો જ ઉપયોગ કરે છે. મોટાભાગના કુટુંબોએ નિર્વાહિત અર્થમાં જ દેવું કર્યું છે. તપાસેલ ૬૦ કુટુંબોનું ચિત્ર જોઈએ તો ૫૦.૪ ટકા શાહુકાર વેપારી, ૪.૬ ટકા સરકાર, ૭.૧ ટકા સહકારી મંડળી, ૪.૩ ટકા બેન્ક અને ૩૩.૩ ટકા સગાસંબંધી પાસેથી દેવું કર્યું છે. વધારેમાં વધારે શાહુકાર વેપારી પાસેથી નિર્વાહિત અર્થ માટે દેવું કર્યું છે.

દેવાનો પ્રકાર અને હેતુ જોઈએ તો ૫૭ ટકા રોકડ જ્યારે ૪૩.૦ ટકા વસ્તુ કિંમતમાં એટલે કે સરકારી, બેન્ક, સહકારી મંડળી પાસેથી જે દેવું કરવામાં આવ્યું છે તે રોકડમાં છે જ્યારે શાહુકાર, વેપારી પાસેથી વસ્તુનારૂપમાં

દેવું કર્યું છે. દેવાનો હેતુ જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે
૭૮.૮ ટકા દેવું નિર્વાહપર્થ માટે, ૧૪.૯ ટકા પણ ખરીદવા
માટે, ૪.૯ ટકા ખેતી અર્થે, ૧.૪ ટકા સામાજિક તપાસેલ
૯૦ કુટુંબોમાં વધુમાં વધુ નિર્વાહ પર્થ માટે દેવું કરવામાં
આવ્યું છે. ભીલોએ તો ૯૦.૩ ટકા દેવું નિર્વાહમાં જ કર્યું
છે. એટલે કે દેવું કરી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે.
જ્યારે રાઠવાઓમાં પણ ૬૬.૩ ટકા નિર્વાહપર્થ માટે દેવું
કર્યું છે. કેટલીક ભીલ જાતિનાં કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ
નબળી હોવાના કારણે તેમને શાહુકાર વેપારી પણ કંઈ
ઉધાર આપતા નથી. ઉધાર લાવી પાછું આપવું ક્યાંથી
તે બીકથી ભૂખે રહે છે પણ દેવું કરતા નથી. ભીલ જાતિના
એક કુટુંબી જને પોતાના નામ પર ખેતર જણને અનાજ અપાવ્યું
હોય તેવું પણ જાણવામાં આવ્યું છે એટલે કે જેની સાખ સમરી
હોય તેને શાહુકાર વેપારી ઉધાર આપતા.

આભાર-જામ ખાસત જાણવિલો કોલો

વર્ષ	કુલ કુલ્યો	જામની કિંમત	ઘરની કિંમત	અલગ પુસ્તોની કિંમત	બેલોની કિંમત	ઘરખર્ચોની કિંમત	કુલ આભાર જામ ખાસત
૨૧૬૧	૧, ૨૦, ૨૦૦	૧, ૧૬, ૨૦૦	૫૧, ૪૧૫	૨, ૩૩, ૧૭૫	૬, ૦૭૨	૩૫, ૦૮૫	૫, ૮૫, ૩૧૫
	૨૦.૫	૧૯.૨	૮.૮	૩૯.૮	૦.૧૦	૬.૦	૧૦૦.૦૦
૨૧૬૨	૨૧, ૫૦૦	૮૮, ૮૦૦	૪૯, ૨૦૦	૧, ૮૫, ૧૮૦	૪, ૨૨૧	૨૪, ૩૫૦	૪, ૫૦, ૫૨૨
	૨૦.૩	૧૯.૭	૪૪.૨	૪૧.૧	XXX ૧.૧	૫.૪	૧૦૦.૦૦
૨૦	૨, ૧૧, ૭૦૦	૨, ૦૫, ૦૦૦	૧, ૦૦, ૬૧૫	૪, ૧૮, ૩૫૫	૧૦, ૨૨૩	૫૨, ૪૩૫	૧૦, ૩૫, ૮૩૭
	૨૦.૪	૧૯.૮	XXX ૨.૭	XXX ૧.૧	૫.૭	૨.૨	૧૦૦.૦૦

ઉપરોક્ત મિલકત દર્શાવતો કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે પશુઓ, ઘર, જમીન એ આદિવાસીની મુખ્ય મિલકત છે. કુલ મિલકતમાં ૨૦.૪ ટકા જમીન, ૧૯.૮ ટકા ઘર, ૯.૭ ટકા ઝાડ, ૪૦.૪ ટકા પશુઓ, ખેતીનાં સાધનો ૧.૧ ટકા એટલે કે ઘણી જ પ્રાથમિક કક્ષાના વંશપરંપરાગત વપરાતાં સાધનો દ્વારા જ આજે પણ ખેતી કરે છે. ઘર-વખરીનાં સાધનોમાં ખાટલા, ઘંટી, વાસણ, શિકારનાં સાધન વગેરે મળી ૫.૭ ટકા જ્યારે દાગીના ૨૪.૯ ટકા હતા. દાગીના સોનાચાંદીના ન વાપરતાં કલાઈ અને અન્ય ધાતુના વાપરે છે કારણ કે દાગીનાની શોખીન પ્રજા છે પણ સોના ચાંદીના દાગીના વસાવવાની પરિસ્થિતિ નહીં હોવાથી ધાતુના દાગીના વાપરે છે. કેટલાક ગળામાં રૂપિયાના હાર બનાવી પણ પહેરે છે. આ છે તેમની મિલકત.

તપાસેલ ૪૪ રાઠવા કુટુંબો પાસે કુલ મિલકતના ૨૦.૫ ટકા જમીન, ૧૯.૯ ટકા જમીન ૮.૮ ટકા ઝાડ ૩૯.૮ ટકા પશુઓ ૧.૦ ખેતીનાં સાધનો ૬.૦ ટકા ઘરવખરી અને ૪.૦ ટકા દાગીના જોવા મળ્યા હતા.

તે જ રીતે ભીલ જાતિનાં ૪૬ કુટુંબોમાં પણ જમીન અને ઘરની મિલકત સરખી જોવા મળી છે. ઝાડની મિલકત ૧૦.૯ ટકા પશુઓની મિલકત ૪૧.૧ ટકા ખેતીનાં સાધનો ૧.૧ ટકા, ઘરવખરીનાં સાધનો ૫.૪ ટકા જે રાઠવા કરતાં ઓછાં હતાં. તે જ રીતે દાગીના પણ ૧.૫ ટકા જે રાઠવા કરતાં ઘણા જ ઓછા કહી શકાય. આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાના કારણે ઘરવખરીનાં સાધનો વસાવી શકતાં નથી કે દાગીના ખરીદી શકતાં નથી.

નીચેના કોઠા દ્વારા કુટુંબદીઠ અને વ્યક્તિદીઠ મિલકતનું પ્રમાણ જોઈએ તો.

કુટુંબની ઓ સિદ્ધિ અને સુવિધા કોષ્ટક (સંપૂર્ણ સમય)

ક્રમ	કુલ કુટુંબી	મહાનગર	ગ્રામીણ	કુલ	કુલ	કુલ	કુલ	કુલ	કુલ	કુલ
	સંખ્યા	સંખ્યા	સંખ્યા	સંખ્યા	સંખ્યા	સંખ્યા	સંખ્યા	સંખ્યા	સંખ્યા	સંખ્યા
૧	૪૪	૨૦૩૧	૨૬૪૮	૧૧૬૮	૫૨૨૯	૧૩૮	૭૯૭	૫૨૬	૧૩,૩૦૨	૧૭૦૬
૨	૪૬	૧૯૮૯	૧૯૩૦	૧૦૬૯	૪૦૨૫	૧૦૬	૫૨૯	૧૪૨	૯,૭૯૩	૧૧૪૯
૩	૨૦	૨૩૫૨	૨૨૭૭	૧૧૧૭	૪૬૪૮	૧૨૨	૬૩૦	૩૩૦	૧૧,૫૦૯	૧૪૦૯

કુટુંબદીઠ કુલ મિલકત ૧૧૫૦૯ રૂપિયા જોવા મળી હતી. જ્યારે વ્યક્તિદીઠ ૧૪૦૯ રૂપિયા મિલકત જોવા મળી હતી જે ઘણી જ ઓછી કહી શકાય. જમીન ધારણ-શક્તિ કુટુંબદીઠ ૨૩૫૨ની હતી જ્યારે ધરની કુટુંબદીઠ ૨૨૭૭ રૂપિયા, ઝાડ કુટુંબદીઠ ૧૧૧૭ રૂપિયા, પશુઓ ૪૬૪૮ રૂપિયાની કિંમતનાં એટલે કે કુટુંબદીઠ પશુઓની સંખ્યા સારી જોવા મળી હતી. ખેતીનાં સાધનો કુટુંબ-દીઠ ૧૨૨ રૂપિયાનાં, ધરનાં સાધનો ૬૬૦ રૂપિયાનાં, દાગીના ૩૩૦ રૂપિયાનાં કુટુંબદીઠ સરેરાશ મિલકત જોવા મળી હતી.

રાઠવા અને ભીલોમાં કુટુંબદીઠ મિલકતમાં ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. એટલે કે રાઠવા કુટુંબની મિલકત ૧૩૩૦૨ની છે જ્યારે ભીલની તેની સામે ૯૭૯૩ રૂપિયા છે. વ્યક્તિદીઠમાં પણ રાઠવા કોળીની મિલકત ૧૭૦૬ની છે જ્યારે ભીલની ૧૧૪૯ રૂપિયા છે. તે જ રીતે ખેતી ધારણ-શક્તિ પણ રાઠવામાં ભીલ કરતાં વધારે હતી. ધરો પણ રાઠવાઓનાં ભીલો કરતાં સારાં અને વધુ કિંમતનાં હતાં. ઝાડની મિલકત લગભગ સરખી હતી. પશુઓ પાળવામાં પણ રાઠવા કુટુંબો આગળ હતા તે જ રીતે ખેતીનાં સાધનો, ધરવપરાશી સાધનો, દાગીના વગેરેમાં ભીલો કરતાં રાઠવા કુટુંબો વધારે ધરાવતાં હતાં.

હાટ :

આ દિવાસી વિસ્તારમાં અઠવાડિયે એક દિવસ જુદા જુદા વિસ્તારોમાં હાટ ભરાતા હોય છે. આ હાટ એ આ દિવાસી માટે ઘણી મહત્વની બાબત છે. હાટ અઠવાડિયે એક દિવસ નજીકના સ્થળે ભરાય છે. જ્યાં આજુબાજુના વિસ્તારના આ દિવાસીઓ આવે છે. વસ્તુઓ તેમ જ વનપેદાશ, પશુઓ વેચીને જીવન જરૂરિયાતની ચીજો ખરીદે છે. છોટાઉદેપુર તાલુકાના કવાંટ ગામે હાટ ભરાય છે જે મારા અભ્યાસ વિસ્તારમાં આવે છે. કવાંટ વેપારનું મથક છે. ત્યાં કાયમી દુકાનો પણ છે અને હાટના દિવસે વેપાર કરે છે. હાટમાં દરેક પ્રકારની જીવનજરૂરી વસ્તુઓ વેચનાર વેપારીઓ આવે છે. તેમાં વિસ્તારને અનુરૂપ વસ્તુઓ મળે છે. તેમાં કરિયાણાની દુકાન, ઘરેણાંની દુકાનો, કટલરી સ્ટોર્સ, સીવણકામ કરનાર, પ્લાસ્ટીકની ચીજો અને ચંપલની દુકાન, શાકભાજીની દુકાન, ફરસાણની દુકાનો હોય છે. આમાં કેટલાક પરવાનેદાર દુકાનદારો હોય છે, કેટલાક બિનપરવાનેદાર પણ હોય છે. હાટમાં ઘણી દુકાન હોવાથી ખુલ્લામાં તંબુ બાંધી અથવા ચારઘાંસ રોપી તેના ઉપર કંતાન કે કાપડનો છાંયો કરી દુકાન બનાવે છે.

હાટ અને આ દિવાસી એ ઘણી જ મહત્વની બાબત છે. કારણ કે આ દિવાસીને કોઈ પણ વસ્તુની ખરીદી કરવી હોય ત્યારે તે હાટના દિવસે જ કરે છે અને હાટમાંથી જ ખરીદે છે. આ દિવાસીઓ હાટમાં કેટલીક વસ્તુઓ વેચવા લાવે છે તેમાં અનાજ, શાકભાજી, કપાસ, તલ, મરઘા, મરઘી, ઈંડાં, બકરા અને બળદ. આ ઉપરાંત જંગલ ગૌણ પેદાશો પણ લાવે છે. આ દિવાસીને તોલમાપ અને ભાવમાં કંઈ ખ્યાલ હોતો ન હોવાથી વેપારી જે આપે તે લઈ લેતા હોય છે. તેને તેનું બચકુ આપે છે તે વજન કરી પૈસા આપે તે તેમાં માવ કે માપ એ આ દિવાસી જોતો નથી. પણ એક વસ્તુનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે કે ટોળાબંધ આ વસ્તુ કોઈપણની ટોળાને મળ્યા પછી તે વસ્તુમાંથી આ વસ્તુ

વેચે ત્યાં જ બધા આવતા હોય છે. એક આપે ત્યાં બીજા પણ આવે છે. આમ જેના ઉપર વિશ્વાસ હોય કે તે જ વેપારી સારો છે, છેતરતો નથી ત્યાં થી જ વસ્તુઓ આપે છે. પૈસા લીધા પછી તેની ખરીદી બીજા દુકાનેથી કરવામાં આવે છે. તે જે વસ્તુ માગે તેનો ભાવ કહેવામાં આવે છે. ભાવમાં બે રૂપિયા ઓછા કરે તો તેને ખરીદવામાં આવે છે. દા. ત. તૈયાર કપડાનો ભાવ ૮ રૂપિયા હોય અને તે ૧૦ રૂપિયા બતાવી તેને બે રૂપિયા ઓછા કરી વસ્તુ આપે છે પણ તેને જે ભાવે વેચવી છે તે ભાવે વેચે છે. આ જ રીતે કેટલીક જીવનજરૂરી વસ્તુઓ તેની પાસેની ખરીદશક્તિ પ્રમાણે કે આટલા પૈસાનું આપ તેમ માગણી કરે છે. તે જે આપે તે ભઈ લે છે.

પશુઓના વેપારમાં બળદ અને વાછરડાનો વેપાર થાય છે. તેમાં તેની કિંમત તેને જોઈ કરવામાં આવે છે. બળદની કિંમત ૩૦૦થી ૧૦૦૦ સુધી કરવામાં આવે છે. તે અંદરોઅંદર ખરીદી વેપાર કરે છે. મરઘાનો ભાવ ૨૫ થી ૩૦ રૂપિયા સુધીનો હોય છે. જે ભાવ નક્કી થઈ ગયા પછી તે ભાવમાં ખાસ ફેરફાર થતો નથી. ઈંડાના ભાવ ૨૫ થી ૪૦ પૈસા સુધી રહે છે. જંગલ ગોણ પેદાશો ઘણા સસ્તા ભાવે લેવામાં આવે છે. ચારોળી, ચોખાની કણકી બે કે ત્રણવાર આપી સાટા કરવામાં આવે છે. મહુડા ૨૦ થી ૨૫ રૂપિયાના ૨૦ કિલો લેવામાં આવે છે. અનાજ ૨૫ થી ૩૦ રૂપિયા લેવામાં આવે છે. વેચવામાં ૩૨ થી ૩૫ રૂપિયા સુધી લે છે. હાટમાં પુરુષ, સ્ત્રી સાથે આવે છે. પોતાની પાસેની ખરીદશક્તિ પ્રમાણેની થી જ વસ્તુઓ ખરીદવામાં આવે છે એવું નથી હોતું કે એક અઠવાડિયા સુધી ચાલે તેટલું ખરીદી લેવું. પોતાની પાસે જે વેચવા જેવું હોય તે વેચી વસ્તુ ખરીદવામાં આવે છે. જીવનજરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવામાં પણ કરકસર કરી જેની વધુ અગત્યતા હોય તેવી વસ્તુઓ ખરીદવામાં આવે છે. દા. ત. સ્ત્રીનાં કપડાં, બાળકો માટે તૈયાર કપડાં વગેરે હાટમાંથી જ

ખરીદવામાં આવે છે. આમ હાટમાં ખુલ્લી જગ્યામાં એક-
 સામટી ઘણી બધી દુકાનોમાં જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓ, હલકી
 અને સસ્તી મળે છે. વળી તે દિવસે એની પાસે જે ચીજ હોય
 તે વેચવાની હોય છે. તે દરેક પ્રકારના વેપારીઓ ત્યાં
 આવેલ હોય છે. દર હાટવાડે જવાની કેટલાક વેપારીઓ
 સાથે ઓળખાણો થવાથી થોડાંધણા પૈસા બાકી રાખી
 અતિ મહત્વની વસ્તુઓ ખરીદવાની હોય છે. વળી થોડી
 થોડી વસ્તુઓ એટલે કે જેટલા પૈસાની ખરીદવી હોય તેટલા
 પૈસાની ખરીદી શકાય છે. સાથે સાથે તેમના સગાસંબંધી
 હાટવાડામાં મળવાના હોય એકબીજાના ખબરઅંતર પૂછી
 સામાજિક સંબંધો વધારવાના હોય આવડે અનેક રીતે
 આ દિવાસીઓના જીવન સાથે વણાયેલો હાટ એમના જીવનનો
 એક ભાગ છે. જ્યારે તેમને અપરિચિત વિસ્તારમાં કે જ્યાં
 તેમને કોઈ ઓળખાણ નથી, વ્યવસ્થિત બજારો છે જ્યાં
 અમુક જ પ્રકારની વસ્તુઓ મળે, અમુક પ્રકારની ન મળે તેવા
 સ્થળે જ્યારે જશે ત્યારે તેના ઉપર કેવા પ્રત્યાઘાતો પડશે
 તે તો તે જ જાણે. પણ આ બધાનો ખ્યાલ રાખી તેમને
 યોગ્ય જગ્યાએ, તેમની મંગણી પ્રમાણે તેમની વ્યવસ્થા
 કરવામાં આવે તો આપણે તેમને છેતયાઈ નથી પણ તેમના
 હિતમાં કંઈક ભાગીદાર બન્યા છીએ તેવી રાહત આપણા
 દિલમાં પણ થયા સિવાય રહી શકે નહિ.

સામાજિક, ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક જીવન

કુટુંબ વ્યવસ્થા ૨૨

કુટુંબ વ્યવસ્થા પિતૃ સમાજની છે. કુટુંબમાં પુરુષ, પત્ની, અપણિત અપરણિત બાળકો સાથે જ રહે છે. કુટુંબમાં સાતથી બાર વ્યક્તિઓ પણ સાથે રહે છે. કેટલાક કુટુંબોમાં તો ૧૫ થી ૨૨ સુધીની વ્યક્તિવાળાં કુટુંબો પણ અભ્યાસમાં આવ્યાં છે. કુટુંબમાં પુરુષનું પ્રભુત્વ રહે છે. ત્યારબાદ સ્ત્રીનું અને મોટા દિકરાનું. આમ વડીલનું પ્રભુત્વ જોવામાં આવ્યું. દરેક કુટુંબના વડિલને અથવા આગેવાનને ડહયા માણસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કુટુંબની કમચણી પુરુષ પાસે રહે છે. પણ મોટાભાગે કમચણી અનાજના રૂપમાં હોય છે. મજૂરીના કે અનાજ વેચવાના પૈસા આવે તે પુરુષ અને સ્ત્રી સાથે હાટમાં કે બજારમાંથી જરૂરી ચીજવસ્તુઓ ખરીદી લાવે છે. પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે જ અનાજ કે પશુ વેચવામાં આવે છે. સ્ત્રી પાસે પણ પૈસા રાખે છે પણ પુરુષ માગે ત્યારે આપી દે છે. કુટુંબના અગત્યના નિર્ણયો પુરુષ લે છે. પણ તે નિર્ણયમાં સ્ત્રીને અને મોટા દિકરાને પૂછવામાં આવે છે. કુટુંબનું વિભાજન બધા ભાઈઓ લગ્ન કરી લે કે જ્ઞધર નાનું પડતું હોય, સ્ત્રી સંયુક્ત કુટુંબ સાથે રહેવા તૈયાર ન હોય તથા છોકરાનાં છોકરા (પૌત્ર) થાય ત્યારે અલગ ઘર બનાવી રહે છે. કુટુંબમાં લડાઈ ઝઘડા ખાસ થતા નથી પણ છોકરાનાં લગ્ન થયા પછી તેવું થાય તો તેને અલગ આપી દેવામાં આવે છે તેને એક ખેતર આપવામાં આવે છે તે વાલી તેનું અલગ ભરણપોષણ કરે છે. તે કુટુંબના વડિલો જ તે ઝઘડો પતાવી નાખતા હોય છે. કુટુંબની અંદર કોઈ પણ પ્રકારનો ઝઘડો થાય તો તે અંદરે અંદર પતાવી દેવામાં આવે છે. પણ પતિપત્ની વચ્ચે ઝઘડો થાય તો તેમાં પંચની કે ડાહયા માણસની સલાહ લેવામાં આવે છે